

Juraj LOKMER

John Mason Neale: glagoljica, glagoljaško bogoslužje i otok Krk u putopisu iz 1861. godine

Juraj LOKMER, dipl. ing.
Grada Mainza 11
HR – 10 000 Zagreb
juraj.lokmer@gmail.com

UDK 003.349.1(210.7Krk)
Izvorni znanstveni članak

Veliko zanimanje engleskih putopisaca već od kraja 18. i sve do početka 20. stoljeća za istočnu jadransku obalu kulminiralo je sredinom 19. stoljeća. Motivi putovanja su različiti – od upoznavanja „egzotičnih“ krajeva, otkrivanja nepoznate europske kulturne i lokalne baštine, pa sve do ciljanoga snimanja stanja i odnosa političkih snaga u Austrijskome Carstvu, njegovu odnosu prema susjednome Otomanskom Carstvu te jačanja samosvijesti slavenskih naroda u odnosu na mađarski i austrijski hegemonizam i slavenske narode u Otomanskom Carstvu. Među tim putopiscima nalaze se i pripadnici anglikanskoga klera čiji su motivi dolaska u naše krajeve različiti. Među njima posebno ističe se ugledni anglikanski svećenik i književnik John Mason Neale (1818. – 1866.), zaljubljenik u duhovnost katoličkog srednjovjekovlja, u duh i bogoslužje Istočnih crkava i narodni jezik u bogoslužju. Blizak oxfordskom pokretu, autor je brojnih djela iz duhovnosti i bogoslužja Zapadne i Istočnih crkava koji želi duhovno obnoviti Anglikansku crkvu, posebno reformirati njezino bogoslužje i vratiti duh Opće (Katoličke) crkve iz koje je ona izniknula. Istodobno želi upoznati mikrodijelove Zapadne crkve koji svojim posebnostima u bogoslužju odudaraju od najvećega dijela te crkve. Stoga se upućuje na put po istočnoj jadranskoj obali u namjeri da na mjestu događaja upozna, kako kaže, glagoljaški obred Katoličke crkve, posebno na otoku Krku. J. M. Neale je 1860. godine došavši iz Londona u Austriju (Graz) proputovao u travnju i svibnju istočnom jadranskom obalom od Trsta do Kotora i dalje u Crnu Goru. Putovanje je počeo u Trstu u čijoj je okolici posjetio Aquileju, nastavio brodom posjetivši Poreč i Pulu, gdje se posebno oduševio amfiteatrom i dobio nadahnuće za svoj kratki roman (The Daughters of Pola, London, 1861.) u kojem je oblikom pisama dviju obitelji dao živi opis progona kršćana u vrijeme cara Dioklecijana, ali i opis onodobne rimske kulture življenja. Putovanje brodom nastavio je do otoka Krka, gdje se zadržao nekoliko dana, detaljno upoznao otok, „glagoljaško bogoslužje“ i zabilježio crkvene prilike. Put je nastavio brodom preko Osora, tj. Lošinja do Zadra i dalje sve do Crne Gore. Istražujući te krajeve, posebno njihove zanimljivosti i crkvene prilike, Neale je dokumentarnom preciznošću opisao ljude i krajeve riječju i slikom, bilježio mnoge

detalje iz kulturne baštine, lokalne povijesti, crkvene i vjerske prilike s mnogo detalja koje je uglavnom pabirčio iz putopisa svojih britanskih prethodnika, kao i prirodne fenomene i ljepote krajolika, za što je pokazao i dosta literarnoga smisla. To je sve, uz poseban dio o glagoljici, njezinu nastanku i upotrebi staroslavenskoga jezika u bogoslužju opisao u djelu "Notes, Ecclesiological and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a Visit to Montenegro", koje je 1861. godine objavio u Londonu. To je djelo kulturna i anglikanska crkvena javnost dobro primila iako je već prije u djelima nekih putopisaca bilo govora o istoj tematici. Nealeovo poznavanje glagoljice, njezina nastanka i povijesti, upotrebe staroslavenskoga jezika u bogoslužju Zapadne crkve iznenađuje, ali i otkriva Nealea kao dobrog poznavatelja liturgijske problematike, njezine povijesti, posebno na slavenskim prostorima, ali i čovjeka koji daje vjerodostojno i objektivno svjedočanstvo. Opisi Krka su opsežni, na trenutke više literarni, a manje faktografski s mnogo osobnih sudova i refleksija na opće crkvene prilike sredine 19. stoljeća. Njegovi su opisi dragocjeni podaci i svjedočanstva o krajevima i ljudima te nisu samo povijesna dokumentacija, nego je to i uvid u poglede i mišljenje drugih, stranaca o tim krajevima i ljudima. U ovome radu autor donosi u prijevodu Nealov prikaz glagoljice i opis otoka Krka s komentarima i potrebnim pojašnjenjima.

Ključne riječi: *glagoljica, glagoljaško bogoslužje, putopis, otok Krk, John Mason Neale.*

Uvod

Zanimanje Britanaca za istočnu jadransku obalu posebno je izraženo tijekom 19. stoljeća, kada je objavljen niz putopisnih knjiga u kojima se na minuciozan i znanstven način opisuju krajevi i zemlje od Trsta do Cetinja. Mnogi od njih posjećuju i Istru, posebno njezine gradove Trst, Poreč, Rovinj i Pulu, navode najvažnije podatke iz njihove povijesti, opisuju običaje, istražuju podrijetlo stanovnika, opisuju vjerske prilike, kulturne spomenike i političke čimbenike te iznose o svemu tome vlastite poglede i prosudbe. Koriste gotovo sve tada dostupne literaturne izvore, a podatke prikupljaju i u razgovorima s odličnicima, državnim službenicima, svećenicima, umjetnicima, pa i običnim ljudima iz puka. Na osnovi toga donose zaključke, formiraju stavove, a sve opet pod utjecajem stavova i interesa društvene grupe, odnosno političke elite i sustava zemlje iz koje dolaze. Time se ne samo kod čitatelja nego i kod službenih, političkih krugova Velike Britanije formiraju stavovi i mišljenja o ovom dijelu Europe, tada najvećim dijelom u sastavu Habsburške Monarhije koja nije bila po volji britanske politike, što će imati odjeka sve do naših dana.

Među tim posjetiteljima¹ bilo je i nekoliko klerika Anglikanske crkve. Tako su anglikanski klerici Richard Pococke i njegov nećak Jeremy Milles od 1734. do 1741. godine posjetili mnoge zemlje Bliskog istoka, Grčku i Bugarsku, Njemačku, Češku, Mađarsku te dijelove Italije i Hrvatske (Istra). Pococke je u svojoj knjizi u dva dijela dao detaljan opis, posebno antičkih, spomenika Trsta, Novigrada, Poreča, Rovinja i Pule.² Krajem 18. stoljeća je s Albertom Fortisom Dalmaciju posjetio bogati, ekscentrični engleski lord – biskup Augustus Frederick Hervey,³ a Cres i Lošinj također s Albertom Fortisom posjetio je engleski povjesničar John Symonds.⁴ U skladu s običajima imućnih i visokoobrazovanih Britanaca 1836. godine je na dugom putovanju po Europi posjetio Srijem, Slavoniju, Gorski kotar i Rijeku anglikanski svećenik George Robert Gleig koji je, kao bivši vojnik, osim slavonskoga dijela Vojne krajine, namjeravao posjetiti i karlovačku Vojnu krajinu, tj. Liku i unutrašnjost Dalmacije, što nije ostvario. Na tom putu doživio je dosta neugodnosti, ali dao je iscrpan i vjerodostojan opis krajeva koje je posjetio.⁵

Ovoj grupi posjetitelja treba dodati još dva britanska klerika. Istočnu jadransku obalu 1853. godine posjetio je katolički teolog William Frederick Wingfield⁶ i 1860. John Mason Neale, ugledni

1 Više o Britancima koji su tijekom 18., 19. i početkom 20. stoljeća posjetili istočnu jadransku obalu v. LOKMER 2018, 347-355.

2 POCKOCKE 1745, 262-264; LEVENTAL 1989, 207-301.

3 Augustus Frederick Hervey (1730. – 1803.), ekscentrični putnik i mecena, bogati earl od Bristola i visoki prelat Anglikanske crkve je s Albertom Fortisom proputovao Dalmaciju 1771. – 1772. godine. Zaokupljen različitim bizarnostima živio je raskalašeno i za okolinu vrlo sablažljivo. Jedna od njegovih preokupacija bilo je i graditeljstvo. Tako je predlagao izgradnju ceste od Rijeke do Splita, kao posebnog strateškog objekta (KOSTIĆ 2006, 29-31).

4 John Symonds (1729. – 1807.), profesor moderne povijesti na Sveučilištu u Cambridgeu (CARLYLE 1885 – 1900).

5 George Robert Gleig (1796. – 1888.), sin prezbiterijanskog biskupa, škotski vojnik, vojni pisac, pisac biografija poznatih vojskovođa (Wellington), putopisa i na kraju anglikanski svećenik vrlo utjecajan u elitnim krugovima britanskoga društva (GLEIG 1911). Nakon opsežnog putovanja Europom Gleig i sin doputovali su Dunavom do Zemuna i nastavili preko Sremske Mitrovice, Vinkovaca i Broda, Nove Gradiške do Zagreba: nastavili su put preko Karlovca, Skrada, Delnica do Mrzlih Vodica, gdje su ih tamošnji seljaci pretukli i opljačkali, a lokalni panduri optužili za falsificiranje dokumenata, za lažno predstavljanje i špijunažu. Oslobođeni su tek na intervenciju engleskog vicekonzula u Rijeci. Ostali su u Rijeci neko vrijeme i bili gosti Waltera Smitha, vlasnika tvornice papira. Posjetili su Volosko, Dragu i područje iznad Bakra. Sve je to G. R. Gleig opisao u svome djelu u tri dijela *Germany: Bohemia and Hungary visited in 1837.*, vol. III (London, 1839.) i u *Sketches of Illyria, Italy and the Tyrol* (London, 1839.) – GLEIG 1837, 272-408; GLEIG 1837, 234-246; KOSTIĆ 2006, 59-83, 254.

6 William Frederick Wingfield (1813. – 1874.), engleski pisac koji je 1853. godine iz Zagreba preko Rijeke proputovao jadransku obalu sve do Albanije (Skadar). Wingfield je po svoj prilici bio katolički teolog kao i njegov otac, sudjelovao je u prijevodu Rimskoga časoslova na engleski jezik. To putovanje opisao je u svome jedinom objavljenom djelu 1859. godin: *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with an Historical Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times Down to its Final Fall*, gdje je detaljno opisao Rijeku, kvarnerske otoke (ali ne i Krk), Dalmaciju i njezine gradove, Boku kotorsku i primorje sve do Skadra. Posebno je opisao Dubrovnik i njegovu povijest (KOSTIĆ 2006, 89-93; WINGFIELD 1859).

anglikanski teolog i književnik o čijem putopisu je riječ u ovome radu.

Veselin Kostić je u svojoj knjizi *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*⁷ donio prijevod, odnosno dosta opširan opis autorova boravka na otoku Krku, ali nije donio i sve relevantne komentare na autorova zapažanja kao ni njegova saznanja o „glagoljaškom obredu“, odnosno hrvatskoj glagoljaškoj baštini, što je i bio najjači motiv dolaska J. M. Nealea u Dalmaciju, a posebno na otok Krk.

Rev. John Mason Neale

John Mason Neale (1818. – 1866.) rođen je u uglednoj obitelji anglikanskoga svećenika u Londonu. Kao dječak od četrnaest godina počeo je prevoditi stihove ranokršćanskog pjesnika Coeliusa Seduliusa⁸ iz sredine 5. stoljeća (oko 450. godine) i time se ubraja među utemeljitelje engleske kršćanske himnologije. Nakon gimnazijskoga školovanja upisuje se 1836. godine na Trinity College u Cambridgeu. Tijekom studija razvio je iznimno zanimanje za crkvenu arheologiju i posebice za arhitekturu te je 1839. godine s nekoliko prijatelja studenata osnovao *Cambridge Camden Society*,⁹ a nakon toga i *Ecclesiological Society* (Ekleziološko društvo)¹⁰ koje je opstalo do 1845. godine i okupljalo brojne uglednike iz engleskoga društva, posebno iz Anglikanske crkve. Oba su društva imala golem utjecaj na arhitekturu, uređenje anglikanskih crkava, kao i na bogoslužje. Cambridge Camden Society zagovaralo je „viktorijansku gotiku“, a Ekleziološki pokret želio je više reformirati bogoslužje i vjersko ukrašavanje crkava te je bio srodan *traktarijanizmu*, tj. *oxfordskome pokretu*.¹¹ Nakon diplomiranja 1842. godine J. M. Neale oženio se i bio zaređen za svećenika te je kratko vrijeme službovao kao župnik. Ubrzo je zbog zdravstvenog stanja podnio ostavku i otišao živjeti na otok Madeira na sjeverozapadnoj obali Afrike. U Madeiri je

7 KOSTIĆ 2006., 93-101.

8 SEDULIUS.

9 BANERJEE.

10 BANERJEE.

11 To je vjerski pokret unutar Anglikanske crkve u Engleskoj, nastao među studentima i profesorima teologije na Sveučilištu u Oxfordu (1833. – 1845.). Cilj mu je bio duhovna obnova Anglikanske crkve prema uzoru na prvu Crkvu i suprotstavljavanje liberalizmu i državnom sekularizmu. Taj se pokret naziva i traktatskim pokretom, prema nizu traktata u kojima su glavni protagonisti (osobito J. H. Newman) izlagali vjerske probleme (*Oxford movement*).

postao blizak s Montalembertom, francuskim katoličkim političarom i crkvenim povjesničarom. Tamo mu je bila pri ruci bogata katedralna knjižnica iz koje je crpio materijal za svoja djela: *Povijest i liturgija Istočne crkve*, *Komentari psalama*, kao i za liturgijske studije po kojima je postao posebno poznat. Ondje se oduševio djelom francuskoga srednjovjekovnoga benediktinca Bernarda iz Clunija (de Morlaix).¹² Vrativši se u Englesku, od 1846. godine do svoje smrti 1866. godine bio je upravitelj Sackville Collegea u East Grinsteadu, u pokrajini Sussex. Taj je koledž zapravo bio ubožnica – dobrotvorna ustanova – za stare i nemoćne osnovana 1609. godine. Potaknut siromaštvom ljudi u svome okruženju, koji su umirali nezbrinuti, osniva 1854. godine Sestrinstvo sv. Margarite za njegu bolesnika (*St. Margaret's Sisterhood*) i daje im pravilo koje je sastavio prema pravilu reda Sestara od pohoda, čiji je osnivač sv. Franjo Saleški. Prva vrhovna poglavarica sestrinstva bila je Nealova kći, pod čijim je vodstvom sestrinstvo raslo i širilo područje svoga djelovanja. Tako je ta zajednica prije Nealeove smrti bila veoma jaka, imala je najbolje medicinske sestre u Engleskoj, a podružnice su joj bile u cijeloj Engleskoj, Škotskoj, Americi i Cejlonu sa širokim područjem djelovanja (besplatan dom za osobe na samrti, srednje škole, fakultet, sirotište te utočište za prostitutke).

Književni opus J. M. Nealea je golem i raznolik. Autor je velikog broja objavljenih knjiga. Među njegovim djelima posebno mjesto zauzima petnaest svezaka hvalospjeva i prijevoda. On je, kako neki autori drže, uspješniji od svih modernih engleskih prevoditelja hvalospjeva iz latinskoga i grčkoga jezika. Zaljubljen u tradiciju Crkve prije reformacije svojim djelima nije samo prevladao jaz stvoren odbacivanjem latinskih hvalospjeva Katoličke crkve nakon reformacije, nego je i obogatio liturgijski repertoar Anglikanske crkve i time je tu crkvu približio katoličkoj tradiciji. Procjenjuje se da su Neale i njegovi suradnici stvorili više od 400 hvalospjeva i božićnih pjesama. Kao pjesnik Neale je jedanaest puta osvojio Seatonovu¹³ nagradu. Neale je mogao čitati, pisati i razmišljati na 21 jeziku i bio je posebno upućen u latinski i

12 SHAHAN.

13 Seaton nagradu od 1750. godine svake godine dodjeljuje Sveučilište u Cambridgeu za najbolju sakralnu pjesmu na engleskome jeziku (*Seatonian prize*).

John Mason Neale
(1818. – 1866.)

grčki jezik. Godine 1859. pojavio se njegov prijevod velikog djela Bernarda iz Clunyja (de Morlaix) *De contemptu mundi*,¹⁴ na temelju čega je nastalo i nekoliko Nealeovih najpoznatijih hvalospjeva.

J. M. Neale se posebno zanimao za povijest i liturgiju istočnih kršćanskih crkava. Prevodio je njihove liturgijske tekstove, 1847. godine objavio je knjigu o patrijarhatu u Aleksandriji, a 1850. opći uvod u povijest istočnih kršćanskih crkava (*History of the Holy Eastern Church*).

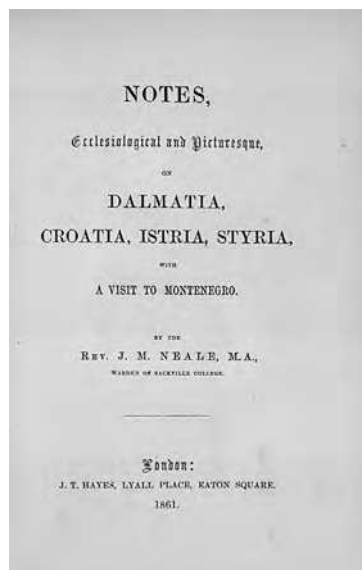
Pisao je i kratke književne forme u prozi namijenjene djeci i mladima (*Historical tales – Povijesne priče*). Većina tih djela ima povijesnu podlogu. Jedno djelo iz tog niza je i kratki roman *Kćeri grada Pule* (*The Daughters of Pola*) inspiriran veličanstvenim amfiteatrom u Puli, ali i zasnovanim na izvanrednome poznavanju legendi i povijesnih činjenica iz života ranih kršćana, posebno mučenika iz vremena Dioklecijanova progona. To je djelo prevedeno na hrvatski jezik i još čeka hrvatskog nakladnika. Uspomene, bolje reći bilješke sa svojih putovanja, objavio je u putopisima, od kojih je za poznavanje hrvatskih krajeva sredine 19. stoljeća posebno zanimljiv *Bilješke, ekleziološke i živopisne, o Dalmaciji, Hrvatskoj, Istri, Štajerskoj, s posjetom Crnoj Gori* (*Notes, ecclesiological and picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro*), objavljen u Londonu 1861. godine.¹⁵ Uz zahvalu i posvetu Njegovome carskome i apostolskome veličanstvu Franji Josipu I., austrijskome caru, u tom je djelu opisao svoje putovanje po istočnoj jadranskoj obali. Uz opise gradova i krajeva koje je posjetio daje i detaljan, vrlo opširan opis glagoljskog pisma, staroslavenskoga, tj. crkvenoslavenskoga jezika i povijest bogoslužja na tome jeziku na

14 Bernard iz Clunyja, zvani i Bernard De Morlaix, benediktinski monah iz 12. stoljeća (*Bernard de Cluny*).

15 V. Kostić navodi još jedno izdanje ove knjige iz 1873. godine (KOSTIĆ 2006, 93). Pregledom kataloga British Library može se vidjeti samo još jedno izdanje iz 1861. u nakladi American Theological Library Association.

istočnoj jadranskoj obali. Začuđuje njegovo poznavanje hrvatske crkvene povijesti i tadašnjih prilika naših krajeva te posebno dobro poznavanje hrvatske glagoljaške tradicije i baštine.

Za života J. M. Neale nije primio nikakve časti ili priznanje Anglikanske crkve. S vremenom, ali ne za njegova života, propust njegove crkve bit će ispravljen. Anglikanski crkveni autoriteti nazvat će ga „najučenijim himnologom naše crkve“ i ustvrditi da je „jedan od najvažnijih učenih znanstvenika, jedan od najboljih lingvista, jedan od najdubljih teologa, a najistaknutiji liturgičar svoga vremena“. Čovjek „savjesnog i časnog karaktera“ umro je 1866. godine u dobi od 48 godina.

Notes, ecclesiological and picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro, London, 1861.

John Mason Neale o glagoljici

U Predgovoru ovog putopisa J. M. Neale posebno navodi: „Unatoč izvrsnim djelima Sir G. Wilkinsona,¹⁶ gospodina Patona¹⁷ i gospodina Adama,¹⁸ prikaz crkvenih posebnosti Dalmacije još nije bio napisan. Mogu dodati i to da su, prema mojemu mišljenju, neki dijelovi našeg putovanja – dio Istre (Istria) i cijeli otok Krk (Veglia), toliko posebni i za-

16 John Gardner Wilkinson, istraživač, znanstvenik (egiptolog) i putopisac čije je opsežno djelo *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations; the History of Dalmatia and Ragusa; the Uscoacs; &c. &c.*, vol. I i II, London, 1848. – Wilkinson; Wilkinson 1848.

17 Andrew Archibald Paton (1811. – 1874.), svjetski putnik, diplomat i putopisac. Generalnim konzulom u Srbiji imenovan je 1843. godine, a 1846. neslužbeno je zaposlen u britanskom veleposlanstvu u Beču. Vicekonzul u Missolonghi u Grčkoj (1858.), u svibnju 1862. imenovan je konzulom u Dubrovniku i Boki kotorskoj. Autor je više putopisnih djela po zemljama jugoistočne Europe, među kojima je i ovo na koja se poziva J. M. Neale: *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire*, Volume I. & II., London, 1849. godine; *Researches on the Danube and the Adriatic or, Contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria*, 2 vol., London, 1862. (PATON 1885 – 1900).

18 Robert Adam (1728. – 1792.), škotski arhitekt, koji je 1757. godine doputovao sa stručnim suradnicima (crtačima) u Split. U svojoj kapitalnoj knjizi *Ruins of the palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* (London, 1764.), dao je detaljan opis s grafikama i planovima Dioklecijanove palače, kao i opis splitske okolice (ADAM).

iskrena želja proučiti glagoljaški obred.²² Bilo bi dobro da se na prvome mjestu posvetim njegovoj prirodi i povijesti – ne mogu se sasvim suglasiti, s jedne strane s njegovim latinskim pristašama, kao što su Ginzel²³ i Berčić,^{*24} a niti s druge strane s njihovim grčkim protivnicima, kao što je to dr. Pavsky.²⁵ Svatko zna da su u Moravskoj oko 863. godine sveti Metod (*Methodius*) i Ćiril (*Cyryl*),²⁶ prvi naviještali Evandjelje, i to pod pokroviteljstvom bizantskog cara Mihajla III., a na zahtjev knezova Rastislava²⁷ (*Rostiloff*) i Svatopluka²⁸ (*Sviatopolk*). Oni

22 Poznato je da je J. M. Neale bio dobar poznavatelj liturgije svih kršćanskih crkava pa je stoga teško razumjeti njegov pojam „glagoljaški obred“ jer kod hrvatskih glagoljaša nije riječ o posebnom obredu unutar Katoličke crkve, nego samo o korištenju staroslavenskog ili crkvenoslavenskog jezika u rimskome obredu upravo onako kako su hrvatski glagoljaši naglašavali u svojim tiskanim glagoljskim misalima – *po zakonu Rimskoga dvora*. Tako u tom značenju ovdje treba razumjeti Nealeov pojam – termin „glagoljaški obred“.

23 Joseph Augustin Ginzel (1804. – 1876.), austrijski teolog, političar, pisac, profesor crkvene povijesti i crkvenog prava, član Češke akademije znanosti. Autor je djela *Geschichte der Slawenapostel Cyryll und Method und der slawischen Liturgie* (Wien, 1861.), u kojemu je dao prvi znanstveni prikaz djelovanja slavenskih apostola Ćirila i Metoda (SCHULTE).

* Primjedba (J. M. Neale): *Dobro bi bilo upoznati čitatelje da u ilirskome jeziku* (tadašnji službeni naziv za hrvatski govorni jezik – op. prev.).

s zvuči kao u engleskomu s

c „ „ „ „ „ „ „ „ ts

š „ „ „ „ „ „ „ „ sh

č „ „ „ „ „ „ „ „ tch

z „ „ „ „ „ „ „ „ z

ž „ „ „ „ „ „ „ „ zh (u francuskom jeziku)

24 Ivan Berčić, hrvatski glagoljaš i filolog (Zadar, 1824. – 1870.). Berčić je istraživao hrvatsku glagoljašku baštinu i nastojao svojim radom obnoviti bogoslužje na staroslavenskom jeziku. Iako je kao filolog bio samouk, dostigao je visoku znanstvenu razinu te je već za života bio cijenjen. U filologiju 19. st. uveo je hrvatsku (uglastu) glagoljicu u svojem djelu *Chrestomatia* (1859.), čije je drugo izdanje *Čitanka staroslovenskoga jezika* (1864.). Priradio je i *Bukvar staroslovenskoga jezika glagoljskim pismeni za čitanje crkvenih knjig* (1860.). Nastojao je prema hrvatskoglagoljskim tekstovima izdati staroslavensku Bibliju (*Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom* (I-V, 1864. – 1871.). Usp. TANDARIĆ 1983, 678-679.

25 Pavsky Gerasim Petrovič (1787. – 1863.), svećenik (arhijerej) Ruske pravoslavne crkve, teolog, filolog i crkveni povjesničar, član Biblijskoga društva i Carske akademije znanosti u Sankt Peterburgu. Pavsky je napisao niz radova o problemima ruske filologije, povijesti Crkve i o metodologiji podučavanja religije. Osim toga, preveo je na ruski nekoliko zasebnih knjiga Biblije i niz djela crkvenih otaca (BOGDANOVA).

26 Ćiril i Metod, sveti, Solunska braća, Sveta braća, Slavenski apostoli, Slavenski misionari (Mihael ?, monaško ime Metod, Solun, oko 815. – Moravska, 885; Konstantin, monaško ime Ćiril, Solun, 826./827. – Rim, 869.), suzaštitnici Europe (ĆIRIL I METOD).

27 Rastislav, velikomoravski knez (846. – 870.). Želeći zemlju osloboditi njemačkoga političkog i crkvenog utjecaja, obratio se 862. bizantskom caru Mihaelu III. s molbom da mu pošalje biskupe i svećenike koji znaju slavenski, koji će podučavati njegov narod kršćanstvu na narodnom jeziku. Tako su 863. godine u Moravsku došla braća Konstantin i Metod, koji su ondje boravili i djelovali do 867. godine. U ratu s Ludvigom I. (II.) Njemačkim Rastislav je izdajstvom svoga nećaka kneza Svatopluka zarobljen, oslijepjen i odveden u njemačko zarobljeništvo (RASTISLAV).

28 Svatopluk, velikomoravski knez (870. – 894.). Isprva stolovao u Nitri, a zavladao je nakon što je njegovom izdajom knez Rastislav 870. godine pao u istočnofranačko zarobljeništvo. Nakon što su ga Franci zbacili uspio se vratiti, ali kao njihov vazal. Iako je podupirao širenje kršćanstva, pod njegovom vladavinom djelatnost Metodovih učenika je u Moravskoj doživjela slom (SVATOPLUK).

* (J. M. Neale) J. A. *Geschichte der Slawen Apostel Cyryl u. Method* (Leitmeritz, 1857.), str. 107-112.

su, uglavnom je to bio sv. Ćiril, oblikovali slavenski jezik i za taj jezik stvorili pismo – koje se stoga naziva ćirilicom – isto ono koje nazivamo slavensko, iz kojega je nastalo moderno rusko pismo. Na taj jezik, i tim pismom, preveli su liturgijske knjige Istočne crkve.

Uzalud je Ginzel,* na stranice čijeg djela moram uputiti čitatelja, nastojao pokazati da je liturgija koju su preveli ovi apostoli na slavenski jezik prevedena s latinskoga. Argumenti Dobrovskog²⁹ (*Dobroffsky*) i drugih moraju uvjeriti svakoga tko nema u toj stvari preduvjerjenje, a što je doista u skladu sa zdravim razumom, da su misionari Istočne crkve uveli istočni obred. Iz toga je zaključiti da je obred bio grčki, jezik slavenski, a pismo ćirilčno.

U nastavku J. M. Neale objašnjava povijesni tijek Metodove misije nakon Ćirilove smrti u Rimu 868. godine:

Tada je papa Metoda uzdigao na čast nadbiskupa Moravaca. I vrativši se u svoju biskupiju Metod je revno nastavio djelovati. Međutim, imao je neprijatelje, a njihove su pritužbe već davno prije stigle u Rim. U breveu kojim se papa Ivan VIII. obratio *Metodu, najslavnijem nadbiskupu pomeranske crkve*,³⁰ datiranom 14. lipnja 879. godine, optužuje ga, prvo, da propovijeda nauk koji nije u skladu s naukom Rimske crkve i nastavlja: *Čuli smo da pjevate mise na barbarskom jeziku, to jest slavenskom. Već smo vam u našim pismima koje vam je uputio Pavao biskup Ankone zabranili svečano mise pjevati na tom jeziku, već samo na latinskom ili grčkom, budući da je Božja crkva raširena po čitavom svijetu i širi se među sve narode. Ipak, možete koristiti taj jezik u propovijedanju ili razgovoru s narodom, jer psalmist potiče sve narode na slavljenje Boga, a Apostol kaže: I svaki će jezik priznati: Isus Krist jest Gospodin! – na slavu Boga Oca.*³¹ Nadbiskupu je

29 Dobrovský Josef, češki filolog (1753. – 1829.), središnja osoba češkoga narodnoga preporoda i slavističkih znanosti svojega doba. Njegovo djelo *Osnove staroslavenskoga jezika (Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris, 1822.)* prva je znanstvena gramatika staroslavenskoga jezika i početak novoga zamaha u slavistici. Dobrovský je utemeljitelj poredbenoga proučavanja slavenskih jezika i književnosti (DOBROVSKÝ).

30 Ovdje je možda greška u nazivlju. Pomeranija je pokrajina na sjeveru današnje Njemačke i Poljske, a na obali Baltičkog mora, koja je u to vrijeme već bila naseljena Slavenima koji još nisu bili pokršteni. Ovdje je riječ o Moravskoj koja već ima odnose s papom i Rimom te u kojoj djeluju kršćanski misionari. Iako nemam uvida u originalni papin breve, ipak zaključujem da bi to mogla biti pogreška koju je učinio J. M. Neale jer su pape i njihova kancelarija dobro znali kome pišu.

† (J. M. Neale) Ginzel je to odbacio: vidjeti to kasnije.

31 Apostol Pavao Fil 2, 11.

Papa Hadrijan II. potvrđuje slavenske bogoslužne knjige, Naklada Odbora za proslavu 1050. godišnjicu smrti sv. Metoda u Zagrebu, 1935. (zbirka J. Lokmer)

stoga zapovjedbno da dođe u Rim, a papino pismo istoga datuma je predano Svatopluku, knezu Moravske s istim zahtjevom. Sukladno tome Metod je otišao u Rim.

Sljedećeg lipnja (880. godine) Papa (Hadrijan II.) promijenio je svoje mišljenje i poslao pismo knezu Svatopluku s najvećim pohvalama Metodu, koji je na Papino traženje posvetio nekog Victrina³² za biskupa Nitre u Moravskoj te bio spreman uspostaviti redovitu crkvenu organizaciju kako je to knez tražio i kako to zahtijevaju kanonski propisi za održavanje apostolskog nasljedstva u Moravskoj. Posebno je zanimljiv dio Papinog pisma koji se odnosi na slavensko pismo i jezik:

Što se tiče slavenskog pisma koje je sastavio Konstantin Filozof, u kojem hvale Božje s pravom odjekuju, pohvaljujemo ih i potičemo da se na istom jeziku nastavi nauk i djela Krista Gospodina našega. Jer Sveto pismo nalaže da slavimo Boga, ne samo u tri jezika, već na svim jezicima; kao što je pisano:

.....
32 Prvi biskup Nitre bio je Wiching (880. – 891.), što je vrlo slično imenu koje donosi J. M. Neale (CHRONOLOGIA).

Hvalite, svi pogani, Gospodina; slavite ga, svi narodi!³³ Ni na koji način ne utječe na sveti nauk i istinsku vjeru to što se pjevaju mise na tom slavenskom jeziku ili to što se čita Sveto Evanđelje i božanski časoslov Starog i Novog zavjeta, ili održavaju drugi obredi na tom jeziku, ako su dobro prevedeni i protumačeni. I vidjevši da je Onaj koji je stvorio tri glavna jezika, to jest hebrejski, grčki i latinski, također stvorio sve druge jezike na svoju čast i slavu. Ipak, upućujemo da u svim crkvama svoga kraja, zbog većeg poštovanja, Evanđelje prvo pročitate na latinskom jeziku, a zatim prevedite na slavenski za uši onih ljudi koji ne razumiju latinski jezik; kao što čujemo, tako je već učinjeno na nekim mjestima. I to bi bilo više zadovoljavajuće vama i vašim sucima, a vama ostaje slobodno slušati mise samo na latinskom jeziku.

*John Mason Neale o hrvatskim glagoljašima
i „glagoljaškom bogoslužju“*

Nakon toga J. M. Neale prelazi na povijest glagoljice i slavenskoga jezika, kako on kaže, kod jugozapadnih Slavena.

Jugozapadni Slaveni bili su prvi iz te obitelji koja je primila Evanđelje. U sedmom stoljeću Srbi, Hrvati, Dalmatinci i Istrani³⁴ bili su u velikom broju, pod svojim knezom Pagom,^{*35} već pokršteni. Nakon što su 639. godine poganski Slaveni razorili Salonu, papa Ivan IV. (639. – 641.), rodom iz Salone,³⁶ sve je više želio evangelizirati svoj rodni kraj. I kad je taj dobri papa otišao s ovoga svijeta, njegov nasljednik nastavio se brinuti za uspjeh ovog svetog nauma. Papa Martin I. (649. – 653.) uzdigao je novonastali grad Split (*Spalato*), podigavši ga na tradiciji porušene Salone, na nadbiskupsku čast. Tako se i dalje latinski obred čvrsto održao u Dalmaciji. Ali kad se Bazilije (867. – 896.), u vrijeme kada

33 Apostol Pavao Rim 15, 11 parafrazirajući Ps 117.

34 J. M. Neale ne razlikuje dobro nacionalnu i regionalnu pripadnost stanovnika područja koje je posjetio nego se koristi ondašnjom državoupravnom organizacijom u kojoj su Kraljevina Dalmacija, Markgrofovija Istra i Kraljevina Hrvatska (i Slavonija) bile zasebne upravne cjeline, a Srbi su, zahvaljujući politici Habsburgovaca, ipak bili tretirani kao jedinstvena narodna zajednica obilježena pravoslavljem.

35 * (J. M. Neale) Asseman Kalendar, II, 294. Ovo je netočan citat jer se podatak o pokrštavanju Hrvata (Chrobates) nalazi u Assemani, Kalendar IV., 291-293, gdje se navodi ime kneza Porge. Stoga pod knezom Pago J. M. Neale vjerojatno misli na kneza Porgu (kraj 7. st.), u čije su vrijeme Hrvati, prema navodima Konstantina Porfirogeneta, najvećim dijelom pokršteni. Međutim, čini mi se da je ovdje J. M. Neale pogrešno pročitao i razumio tekst na str. 294 Assemanijeva Kalendara IV. te zamijenio zemlju Paganiju s knezom davši knezu to ime (ASSEMANI).

36 Prema novijim podacima papa Ivan IV. bio je Dalmatinac, ali rođen u Zadru (ŠKUNCA 2006).

su Ćiril i Metod počeli svoj sveti pohod, i sam Slaven,³⁷ popeo na bizantsko prijestolje, on je, naravno, želio da istočni obred prevlada u Dalmaciji pa se stoga pojavio žestok spor između Istoka i Zapada i istočni obred, sa slavenskim Ćirilovim pismom, bio je na mnogim mjestima usvojen. Godine Gospodnje (A.D.) 925*³⁸ – to jest samo četrdeset godina nakon što je Ivan VIII. konačno odobrio upotrebu slavenskoga kao crkvenog jezika i pohvalio Metoda, nalazimo sljedeće pismo pape Ivana X. Ivanu nadbiskupu Salone i njegovim sufraganima. Nakon što se poziva na *Tu es Petrus*, papa nastavlja: *Ali Bog ne dopušta da oni koji se klanjaju Kristu trebaju napustiti nauk Evandjelja, sav sadržaj Kanona i apostolsku predaju i pristati na Metodijev nauk, čije ime nismo nikada vidjeli ni u jednom djelu svetih autora. Da, po običaju Rimske crkve, nitko na slavenskom teritoriju ne bi trebao obavljati žrtvu mise na bilo kojem drugom jeziku, osim na latinskom, a budući da su Slaveni najosobniji sinovi Rimske crkve, trebali bi ostati u nauku svoje Majke.* Zatim određuje povjerenstvo za uklanjanje *zle biljke*, i to Ivana iz Splita, Ivana iz Ankone i Leona iz Praeneste. Istodobno je pisao Tomislavu³⁹ (*Tamislaffu*), kralju Hrvata, i njegovim županima kako bi u tome pomogli crkvenim vlastima.⁴⁰ Nema sumnje da je riječ o uvođenju istočnog obreda, na ćirilici i na slavenskom jeziku, koji je Papu učinio posebno zagriženim protivnikom toga pisma u rimskom obredu. Osim toga, to uključuje prijevod misala i brevijara (časoslova), što nije tako lagan zadatak i predstavlja golem znanstveni rad. Crkveno-državni sabor u Splitu* (925. godine) svojim desetim člankom (koji je došao do nas u iskrivljenom obliku) apsolutno je zabranio upotrebu slavenskoga jezika, osim u slučaju ekstremne nužde, a potom ga mogu koristiti samo već zaređeni svećenici.⁴¹ Taj je članak izazvao duboko nezadovoljstvo i natjerao

37 Bazilije I. Makedonac, bizantski car (867. – 886.), osnivač makedonske dinastije, najvažniji bizantski vladar ranoga srednjeg vijeka. Bizant je tijekom njegove vladavine ostvario velik utjecaj nad južnoslavenskim narodima pokrštavanjem, o čemu svjedoče glagoljica i bogoslužje na narodnom jeziku. U to je vrijeme osnovana i bizantska administrativna jedinica (tema) Dalmacija, čime je ojačana bizantska vojna i politička nazočnost na istočnoj jadranskoj obali. Bazilije nije bio Slaven, kako to iznosi J. M. Neale, nego je bio armenskog podrijetla. Rođen je vjerojatno u Makedoniji, gdje se doselila njegova obitelj (BAZILIJE I).

38 * (J. M. Neale) Farlati, *Illyr. Sacr.* iii. 93.

FARLATI MDCCLXV.

39 Tomislav, hrvatski vladar približno od 910. do 928. godine (TOMISLAV).

40 FARLATI MDCCLXV, 94-95.

41 FUČAK 1975, 90-92.

mnoge Dalmatince da pronađu narodni jezik unutar Istočne crkve,⁴² i ne samo to, nego ih je natjerao da prihvate odvratnu herezu patarena,⁴³ kojom je tada obilovala Bosna. No 140 godina, ipak, djelomično osporavan, djelomično tajan, obred se borio i održao. Oko 1064. godine kardinal nadbiskup Maynard⁴⁴ održao je drugi pokrajinski sabor⁴⁵ u Splitu, na kojemu su oni koji su održavali zabranjeni obred trebali potpasti pod anatemu. Siromašni slavenski svećenici uložili su ozbiljan, ali neučinkovit priziv na papu Aleksandra II. Odgovorio im je isto ono što je Sabor već prije rekao, da je Metod bio heretik i dodao da je Arije⁴⁶ potvrdio da su znakovi ćirilichnoga pisma arijski te da u svojoj Crkvi ne mogu imati arijsko pismo i da moraju prihvatiti ono što je njegov časni brat Maynard odredio ili će to biti gore za njih.⁴⁷ To je prema

42 Čini se da ovime J. M. Neale objašnjava postojanje pravoslavlja u Dalmaciji u vrijeme svoga posjeta, što nema nikakve veze sa Splitskim crkvenim saborom jer je nazočnost pravoslavnih uvjetovana sukobom utjecaja Bizanta i Zapada, posebno nakon 1054. godine (BOGOVIĆ 2004, 251-253), kasnijim teritorijalnim osvajanjima i političkim utjecajima srpske srednjovjekovne države, masovnim migracijama prouzročenim turskim osvajanjima jugoistoka Europe, posebno mletačko-turskim ratovima.

43 *Farlati, *Illyr. Sacr.* iii. 97. (J. M. Neale). Ovdje se pod tim nazivom misli na gnostičko-političke pokrete (bogumili, katari, patareni) ranog srednjeg vijeka, kojih je bilo i na području Dalmacije, a u modificiranom obliku najveća koncentracija održala se kao Crkva bosanska, zajednica heterodoksnih kršćana, koja se pojavila potkraj 13. stoljeća na prostoru srednjovjekovne bosanske države. Dio hrvatskih historioografa smatra da je Crkva bosanska bila iznimno dualistička sljedba (F. Rački, A. Solovjev), koja se s vremenom u nečemu udaljila od prvotnoga učenja, a drugi dio da je to nekadašnja katolička *ecclesia Bosniensis*, koja je 1230-ih prekinula vezu s Rimom očuvavši svoje ćirilometodsko naslijeđe, netaknuto osobito u pogledu ujednačenja obreda i latinizacije (J. Šidak). *Usp. ŠANJEK* 1975; *ŠIDAK* 1977, 149-184; *CRKVA BOSANSKA*; *BOGUMILI*; *KATARI*; *PATARENI*). Čini se da je J. M. Neale na tragu kombinacije tih dviju struja i da misli na Crkvu bosansku.

44 Ovaj je sabor održan 1060. godine i mnogi ga smatraju drugim jer onaj iz 928. godine drže nastavkom sabora iz 925. godine. Daniele Farlati poziva se na Tomu Arhidakona (*Historia Salonitana*) koji ne spominje Maynarda kao kardinala nego kao apostolskoga legata (FARLATI MDCCLXV, 128-130). Neposredan povod za održavanje ovoga sabora bio je veliki crkveni raskol (1054. godine), Lateranski sabor (Rim, 1059.) koji je donio niz reformi važnih za život Crkve i odredio crkvenu disciplinu (BOGOVIĆ 2004, 253-255).

45 Drugi crkveni sabor u Splitu ili nastavak sabora iz 925. godine održan je 928. godine pod predsjedanjem papina legata, biskupa Madalberta da bi riješio žalbu Grgura Ninskoga i druge probleme crkvene jurisdikcije. Tako je potvrđen prvobitni zaključak o primatu splitskog nadbiskupa kao metropolita, ukinuta je biskupija u Ninu, a Grgur Ninski dobio je Skradinsku biskupiju. Splitskom nadbiskupu dana je jurisdikcija nad župama na teritoriju Hrvatske, a svi biskupi su ujedno strogo prekorjeni zbog posezanja za tuđim područjima i od svih je zatražena poslušnost splitskom nadbiskupu (MASLAČ 1936, 70-78; GRGUR NINSKI 2002, 192-194).

46 Arije (Aleksandrija, oko 260. – Carigrad, 336.), svećenik u Aleksandriji koji je zastupao vjerovanje da Krist, Sin Božji, nije u svemu istobitan s Bogom Ocem. Njegov nauk (arijanizam) osudila je sinoda u Aleksandriji (313./319. ili 323.) i izopćila ga. Koncil u Niceji (325.) je također osudio njegov nauk i prognao ga u Ilirik, gdje se time proširio arijanizam. Car Konstantin dopušta mu 326. povratak iz progonstva, a Arije na sinodi u Jeruzalemu formalno priznaje Nicejsko vjerovanje (ARIJE).

47 Crkveni sabor u Splitu 1060. godine donio je iste zaključke kao i Lateranski sabor primjereno prilikama u Dalmaciji i nije ukinuo slavensku službu Božju niti zabranio upotrebu glagoljice, ali naredio je da svećenici moraju u potpunosti vladati latinskim jezikom. Te je odredbe potvrdio Lateranski sabor 1061. godine i papa Aleksandar II. Nakon toga se unutar hrvatskoga svećenstva razvio protureformni pokret, i to najviše na području kvarnerskih otoka, a koji je predvodio svećenik Vulfo (*Ulfus*), pristaša protupape Honorija II. (1061. – 1064.) i kojega je izabrala protureformna stranka. Taj je pokret uspio suzbiti papa Aleksandar II. tek nakon smrti protupape Honorija II., preko

svjedočanstvu Tome, koji je tada bio arhiđakon u Splitu⁴⁸ i koji je, čini se, imao kolegijalan osjećaj s onima koji su se žalili. On nam govori o velikoj žalosti prouzročenoj Papinom odlukom.⁴⁹

No 1248. godine bio je još jedan pokušaj. Papa Innocent IV. bio je savjetovan da omogući rimski obred na slavenskom jeziku, ali ne i na ćirilskom pismu. Već „u određenom obliku koji je sačinio sveti Jeronim“⁵⁰ (koji je, čitatelji će se sjetiti, bio Dalmatinac) poznat kao glagoljaš,⁵¹ što dolazi od slavenskoga glagola „govoriti“.

Celestin Medović, Splitski crkveni sabor, Svečana dvorana, Opatička 10, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

.....
 svoga legata i uz pomoć kralja Petra Krešimira IV. (1058. – 1074.). Vulfo je uхваćen i utamničen, čime je skršen protureformistički pokret na istočnoj obali Jadrana. U tom protureformnom otporu i protiv papine volje u gradu Krku se nametnuo za krčkog biskupa glagoljaš Cededa (Čededa, Sedeh, Zded, Zdeda), koji je više puta bio izopćen, ali do kraja života obavljao je biskupsku službu (KLAJČ 1965, 232, 239-240; BOLONIĆ 1980, 26; KLAJČ 1986, 170-172).

- 48 Toma Arhiđakon, kroničar, splitski arhiđakon (Split, 1200. ili 1201. – Split, 8. V. 1268.). Nakon školovanja u Splitu i Bologni (pravo) obnašao je u Splitu dužnost gradskog notara (1227. – 1232.). Godine 1230. bio je izabran za arhiđakona. Zastupao je načelo da Crkva treba ostati neovisna o svjetovnoj vlasti te da laici nemaju utjecaja na izbor biskupa u dalmatinskim gradovima. Potkraj 1243. izabran je za splitskoga nadbiskupa, ali odrekao se te službe i posvetio historiografskomu radu te se nakon 1266. godine povukao iz javnog života. Njegovo najpoznatije, latinskim jezikom pisano djelo *Povijest salonitanskih i splitskih nadbiskupa (Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*, skraćeno: *Historia Salonitana*) sačuvano je u izvorniku i u nekoliko prijepisa. U tom je djelu donio mnoge vrijedne podatke o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti uopće (TOMA ARHIĐAKON).
- 49 Nije jasno zašto je J. M. Neale dobio takav dojam jer je općenito poznato da Toma Arhiđakon nije bio glagoljaš, kao ni simpatizer staroslavenskoga jezika i glagoljice u bogoslužju.
- 50 Jeronim, sv. (lat. *Sophronius Eusebius Hieronymus*), crkveni otac i učitelj (Stridon u Dalmaciji, oko 340. – Betlehem, 420.). Studirao u Rimu, Trieru i Akvileji. Od 379. tajnik pape Damasa I. u Rimu, od 386. do smrti upravljao samostanom u Betlehemu, živio pustinjačkim životom, bavio se pisanjem i prevodenjem. Preveo je na latinski Bibliju, prozvanu *Vulgata*, te djela grčkih crkvenih pisaca. Napisao više komentara Biblije (uglavnom starozavjetnih knjiga), dogmatsko-polemikih djela, biografija i povijesna djela (*O znamenitim muževima – De viris illustribus*), oko sto propovijedi i brojna pisma. U doba tzv. ilirske teorije o podrijetlu južnih Slavena Jeronim se smatrao njihovim zaštitnikom. Glagoljaši su, da bi opravdali upotrebu glagoljice, Jeronima smatrali autorom glagoljice (*scriptura hieronymitana*) (JERONIM).
- 51 Jedan od starijih naziva za glagoljicu je *littera Hieronymiana*, a naziv *glagoljica* prvi je put zasvjedočen u talijanskom pismu Franje Glavinića rimskoj Propagandi 11. siječnja 1626. godine. Pojam *jeronimska teorija* u slavistici označava težnju hrvatskih glagoljaša da unutar Zapadne crkve opravdaju upotrebu glagoljice i crkvenoslavenskog jezika u bogoslužju pozivajući se na „činjenicu“ da je sveti Jeronim autor glagoljice i prevoditelj Biblije na hrvatski (crkvenoslavenski) jezik (GLAGOLJICA; ŠTEFANIĆ 1976, 64-66).

Prije nego što kažem nešto o ovome pismu, prikazat ću dva slavenska pisma - glagoljicu i ćirilicu. Postoje tri mišljenja o glagoljici:

1. da je glagoljica primitivno slavensko pismo i stoga daleko starije od ćirilice. To je opće zapadno gledište;

2. da je glagoljica pobožna prevara nekog lukavog svećenika koji je želio dobiti papino dopuštenje liturgije na narodnom jeziku, a bez primjene omražene ćirilice pa je stoga i načinio ovo pismo - glagoljicu. To je bila teorija Dobrowskoga kojeg slijedi većina istočnjaka;

3. da je to pismo koje je izradio Ćiril za latinske, kao što je drugo pismo (ćirilicu) izradio za svoje grčke obraćenike. Čini se da je to Ginzellovo mišljenje, a vjerujem da ono ima malo sljedbenika. Očito je da je prva tvrdnja moje mišljenje i nastavljam iznositi razloge za to.

I. Izvanredna nespretnost glagoljice - u modernom alfabetu, kao što sam već rekao, te nespretnosti bi bile znatno manje - učinila bi pisanje misala ili časoslova na tom pismu pothvatom poput zadataka koje je morao izvršiti Herkul.⁵² "Zašto nisu misionari, koji su morali imati određenu sposobnost i razumijevanje toga, pretpostavljajući da su u tu sredinu uklopljeni, načinili jednostavne znakove - alfabet, umjesto ovih tako bolno napornih znakova?"

II. Ako usporedimo ta dva pisma, vidjet ćemo da su neka slova ista. Koja su to slova?

Pogledajte teoriju Ćirila. Prvo je uzeo grčki alfabet i upotrijebio ga. On je tada imao na raspolaganju i neke druge sustave pisama kako bi pribavio znakove za zvukove koji nisu grčki, a to su uglavnom *sh*, *tsh*, *zh* i *dj*, i za mekano lijepe mukle *yer*, *yier* i *yere*. Sada su to znakovi koji se podudaraju s njegovim glagoljskim alfabetom. Ako je ćirilica nastala nakon glagoljice, to je bilo potpuno normalno, prirodno da treba iskoristiti već postojeće slavensko pismo za izražavanje slavenskih zvukova! Ali ako je glagoljica nastala kasnije, zašto bi njezin autor trebao izrađivati za sebe one znakove koji su zajednički grčkom i ćiriličnom alfabetu, valjda bi kopirao sve one koje su bile svojstveni ćirilici, a koji se razlikuju od grčkog alfabeta? Nije li upravo to suprotno onome što je

52 Prema grčkoj mitologiji Herkul (rimsko ime za grčkog Herakla), da bi došao na Olimp, morao je prema zahtjevu božice Here izvršiti posebno teških i za običnoga smrtnika neizvedivih 12 zadataka (HERKUL).

učinio? Mogao bi, da bi se spasio nevolje, uzeti grčke, ili na koncu i latinske znakove, sve dok su mogli poslužiti njegovu alfabetu. Ali ćirilica pisma su bila ona koje bi htio posebno izbjeći.

Osim toga, primjećujem da postoji zapanjujuća sličnost nekih znakova u sanskrtu⁵³ i nekih u glagoljici. To je stvar koju u to doba nije mogao smisliti dalmatinski svećenik koji na bilo koji način nije poznao sanskrit i što se sigurno nikada ne može pripisati slučajnosti.

Što se tiče Ginzlove hipoteze, ona se temelji samo na jednom argumentu, da se znakovi – pismo koje je osudio papa Aleksandar II. – zovu ćirilicom. Ali papa je pod time mislio na glagoljicu. Odbijamo to uvjerenje, kao što smo to neupitno učinili, a on (Ginzel – op. prev.) nema drugog razloga za svoju tvrdnju. I čak da je to njegovo mišljenje ispravno, kako bi lako oni koji su vjerovali da je Metod arijanski heretik, također, s malo istine smatrali da je autor glagoljice! Dr. Ginzel dodaje da je oblik glagoljice lakši za ruku naviknutu pisati latincu nego ćirilicu. Ako je kopirao ova dva pisma čak i onoliko koliko sam ja to učinio, vrlo bi brzo morao povući svoje mišljenje.

Papa Inocent IV. dao je senjskom biskupu, gdje je, pretpostavljam, bilo najrasprostranjenije korištenje glagoljice,⁵⁴ dopuštenje slavljenja na narodnom jeziku. Njegov kratki tekst nije samo iznimno razborit, nego je izražen s velikom prikladnošću. *Mi, dakle, imajući na umu da je govor podložan stvari, a ne stvar govoru, podjeljujemo ti ovim pismom zatraženo dopuštenje, i to u onim krajevima gdje već postoji spomenuti običaj, s time da se različitošću pisma ne povrijedi smisao. Dano u Lyonu 29. ožujka 1248. pete godine našeg pontifikata.*⁵⁵ Ovo kratko Papino pismo daje, naravno, velik poticaj prepisivanju glagoljskih bogoslužnih knjiga i ništa više nije toliko sigurno nego to da se to pismo i ćirilica često koriste zajedno. Takav je *MS Codex*, koji je objavio Kopitar,⁵⁶ poznat kao *Texte du*

53 Sanskrit, indoeuropski jezik indoarijskoga ogranka indoiranske grane nastao u drugoj polovici 2. tisućljeća pr. Kr. na sjeverozapadu Indijskoga potkontinenta. Sanskrit se obično dijeli na *vedski* i *klasični*. Prvu tiskanu sanskrtsku gramatiku sačinio je gradišćanski Hrvat Filip Ivan Vesdin, koja je objavljena u Rimu 1790. godine (SANSKRIT).

54 Tako je isti papa 1252. godine preko krčkog biskupa Fruktuoza dao isto dopuštenje (indult) benediktincima – glagoljašima samostana sv. Nikole u Omišlju koji su to tražili *jer su Slaveni, te imaju slavensko pismo, a latinsko pismo ne mogu naučiti* (BOZANIĆ – GALOVIĆ – ŽIC 2018, 80-81).

55 Više o ovome pismu u tiskanim izdanjima i historiografiji piše M. Glavičić (GLAVIČIĆ 2014, 159-183).

56 Kopitar, Jernej (1780. – 1844.), slovenski filolog, kustos Dvorske knjižnice u Beču, cenzor slavenske i novogrčke knjige. Zadojen austroslavizmom smatrao je da su Slaveni jedan narod, da kajkavsko narječje pripada slovenskom jeziku, štokavsko srpskomu, a da je samo čakavsko hrvatsko. Poticao je samoukog V. S. Karadžića na reformu

Sacre,⁵⁷ koji je nekada bio obredna knjiga kod krunjenja francuskih kraljeva u Reimsu. U tom kodeksu prve trideset i dvije stranice pisane su ćirilicom, a posljednjih šezdeset i šest glagoljicom. Pretpostavlja se da je prvi dio napisao sv. Prokopije,⁵⁸ a drugi dio je datiran u 1395. godinu.⁵⁹

U nastavku izlaganja o glagoljici i staroslavenskome jeziku u bogoslužju J. M. Neale govori o najstarijim glagoljskim spomenicima tada njemu poznatim: fragment, 1836 iz 9. ili 10. stoljeća u Kaptolskoj knjižnici u Pragu (Praški listići),⁶⁰ Kločevu glagoljašu (*Codex Clozianus*),⁶¹ Marijin-skom evanđelju (*Codex Marianus*),⁶² Zografskom evanđelju,⁶³ Ohridskom rukopisu apostola (*Praxapostol*),⁶⁴ koje smatra spomenicima istočnog

srpske grafije i književnog jezika, na zapisivanje narodnih pjesama i prevođenje *Biblije*, pomagao mu u pisanju rječnika i u popularizaciji njegova djela. Vrstan poznavatelj starih slavenskih, a posebno hrvatskih glagoljskih spomenika, priredio je prvo znanstveno izdanje kanonskoga staroslavenskog rukopisa iz 11. stoljeća *Kločeva glagoljaša* (*Glagolita Clozianus*, 1836.). Začetnik je balkanistike i vodeći slavist svoga doba. Njegov odnos prema hrvatskome jeziku ostavio je štetan trag u slavistici sve do danas (KOPITAR).

- 57 Reimski evanđelistar ili *Texte du Sacre* je hrvatski glagoljski evanđelistar (14./15. st.) s ćirilničnim lekcionarom. Turski sultan Selim II. je 1574. godine darovao taj prekrasan evanđelistar emisaru francuskoga kralja, reimskom nadbiskupu Ljudevitu Lotarinškom, koji ga je pohranio u riznici katedrale u Reimsu i na kojega su tijekom 16. i 17. stoljeća polagali zakletvu francuski kraljevi tijekom krunidbe. U Istanbul je došao vjerojatno iz kraljevske knjižnice u Budimu nakon turskog osvajanja Budima (ŠANJEK 2005).
- 58 Sveti Prokopije češki (990. – 1053.), svećenik, benediktinski opat, pustinjač. Osnovao je benediktinski samostan u Sazavi pokraj Praga, svetac Katoličke crkve od 1204., zaštitnik Čeha i rudara (DRAGUTINAC).
- 59 Prema tvrdnji Franje Šanjeka, glagoljski dio nastao je u emauskom skriptoriju u Pragu 1395., gdje su hrvatski benediktinci na temelju starijega glagoljskog predloška, nastalog najvjerojatnije u omišaljskoj opatiji sv. Nikole na otoku Krku, izradili prekrasan evanđelistar (ŠANJEK 2005).
- 60 Praški listići, najstariji spomenik češko-moravske redakcije staroslavenskoga jezika, pisan glagoljicom na pergamentu potkraj 11. stoljeća (KUHAR 2014, 372-373). *To je prijevod nekih grčkih obrednih molitava za Veliki petak, što je još jedan argument protiv rimskog izuma pisma* (J. M. Neale), što potvrđuje i današnja znanost.
- 61 Kločev glagoljaš (*Glagolita Clozianus*), glagoljički kodeks iz 11. stoljeća, dio kanona staroslavenskih tekstova. Neka jezična i paleografska obilježja upućuju na mogućnost da je prepisan na hrvatskom prostoru (Hum, Zeta). Od kodeksa za koji se pretpostavlja da je imao oko 500 stranica sačuvano je samo 14 listova, a od toga se 12 listova čuva u Trentu, a 2 u Innsbrucku. Na Krku, u riznici Frankapana, sve do smrti Ivana Frankapana kodeks se, bogato opremljen, častio kao rukopis sv. Jeronima. Na početku 19. st. bio je u posjedu austrijskoga grofa Cloza po kojem je i dobio ime. Prvih 12 stranica prvi je objavio J. Kopitar 1836., a dva innsbručka lista izdao je prvi put F. Miklošič 1860. godine (ŠTEFANIĆ 1955; ZUBČIĆ 2009, 103-104).
- 62 Marijinsko evanđelje (*Codex Marianus*), glagoljičko četveroevanđelje (obla glagoljica), dio kanona staroslavenskih tekstova, iz 11. st. pronađeno u manastiru Rođenja Bogorodice Marije na Svetoj gori (Atosu). Ukupno 171 list čuva se u Moskvi, u Ruskoj državnoj knjižnici, a dva se čuvaju u Beču, u Austrijskoj narodnoj knjižnici (VIALOVA 2006, 188; KUHAR 2014, 376; MARIJNSKO EVANĐELJE).
- 63 Zografsko evanđelje, glagoljski kodeks s ćirilničnim dodatkom, nastao potkraj 10. ili početkom 11. st. u Bugarskoj. Pronašao ga je hrvatski pjesnik A. Mihanović u Zografskom manastiru na gori Atosu, a danas se čuva u Sankt Peterburgu (VIALOVA 2006, 172, 175; KUHAR 2014, 376; ZOGRAFSKO EVANĐELJE).
- 64 Ovdje J. M. Neale vjerojatno misli na Ohridski rukopis apostola, ćirilski rukopis na crkvenostaroslavenskom jeziku s kraja 12. stoljeća, koji je nastao u Makedoniji (Ohridska škola), a sastoji se od 112 listova pergamenta. Sadrži nepotpuni tekst Djela apostolskih i Poslanica namijenjenih za liturgijska čitanja nedjeljom i blagdanima, kao i Menologion (čitanja iz života svetaca) s kalendarom. U tekstu se nalaze i brojna glagoljska slova, dok su dva lista ispisana samo glagoljicom, što upućuje na stariji glagoljični predložak ovoga rukopisa. Ovaj je rukopis pronađen 1845. godine u sabornoj crkvi sv. Klimenta u Ohridu (KULJBAKIN 1907). Isto tako je moguće da misli na Mihanovićevo odlomak Apostola, koji se sastoji od 2 lista. Ovaj rukopis (poluobla glagoljica) pronađen je u koricama Ilovičke krmčije, srpskog ćirilskog rukopisa iz sredine 13. stoljeća, koji je pronašao hrvatski književnik i austrijski

obreda. Nastavlja govoriti o najstarijim glagoljskim rukopisnim spomenicima koje je I. Berčić pronašao u Brbinju na Dugom otoku (fragment časoslova iz 12. st.),⁶⁵ drugi časoslov u Tkonu⁶⁶ i iznimno zanimljiv Pašmanski časoslov iz 14. st., koji je pripadao kanoniku Jurju Bačiniću.⁶⁷ Tu ubraja i Lobkovec psalir iz Senja (1359.),⁶⁸ kao i Misal iz 1368. godine koji se nalazi u Beču.⁶⁹ S poštovanjem govori o Berčićevim naporima prikupljanja i registracije glagoljskih spomenika i zahvaljuje mu na objavi tih nalaza (*Chrestomathia linguae Veteroslovenicae*).⁷⁰ Nastavlja izlaganje tada njemu poznatim podacima o tiskanim glagoljskim knjigama na hrvatskome području. J. M. Nealeu poznat je *editio princeps* glagoljičnog misala koji se pojavio u Veneciji 1483., ali mu je mjesto tiskanja nepoznato. Za njega kaže da je to vrlo *dobra uglasta glagoljica*, kao i da je to jedna od najrjeđih knjiga. Zna za samo jednu kopiju, u Beču, ali vjeruje da ima još jedan ili dva primjerka.⁷¹ Za ćirilčni *editio princeps* govori da se pojavio tek 1519. godine, također u Beču.⁷² Smatra da je drugo izdanje glagoljskog misala tiskanog u Senju (*Zengh*) nastalo 1507. godine.⁷³ Kaže da je i

.....
 diplomat A. Mihanović, a danas se nalazi u Arhivu HAZU u Zagrebu (MIHANOVIĆEV ODLOMAK).

65 Fragmenti Misala iz Brbinja na Dugom otoku su iz 12. stoljeća, a fragmenti glagoljskog brevijara iz Brbinja su iz 13. ili s početka 14. stoljeća i nalaze se u Berčićevoj zbirci (I.: 5. i 6.) u Ruskoj nacionalnoj knjižnici (Российская национальная библиотека) u Sankt Peterburgu (BERČIĆ 1859, XXI-XXII, 83; VIALOVA 2000, 4-5).

66 Fragment časoslova (13. stoljeće) iz Tkona na otoku Pašmanu nalaze se u Berčićevoj zbirci (I.: 14 -17) u Ruskoj nacionalnoj knjižnici (Российская национальная библиотека) u Sankt Peterburgu (BERČIĆ 1859, XXII, 81-82; VIALOVA 2000, 10-12).

67 Pašmanski brevijar, 14. stoljeće (Sign. III. b. 10.) posebno je opisao Ivan Milčetić (BERČIĆ 1859, XXII, 94-98; MILČETIĆ 1911, 41-44).

68 NAZOR 2005.

69 To je Misal kneza Novaka, hrvatskoglagoljski misal iz 1368. godine, koji je ustavnom glagoljicom i hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika u Krbavi napisao i vjerojatno sam iluminirao glagoljaš i humanist, krbavski knez Novak Disislavić iz ličke Ostrovice, kao zavjetni dar crkvi u kojoj će biti pokopan. Dospjevši u Nuglu pokraj Roča poslužio je kao jedan od predložaka kod priređivanja glagoljskoga *Prvotiska*, o čemu posredno svjedoči u misalu *Zapis žakna Jurja* (26. lipnja 1482. u Izoli). Danas se nalazi u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču (PRIJATEL – PRIJATELJ-PAVIČIĆ 1994, 71-72; MISAL KNEZA NOVAKA).

70 BERČIĆ 1859.

71 Danas je poznato 11 nepotpunih primjeraka ove tiskovine. U Hrvatskoj je 6 primjeraka: 2 u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, 2 u knjižnici Samostana franjevac trećoredaca na Ksaveru, 1 u knjižnici HAZU u Zagrebu te 1 u knjižnici Dominikanskoga samostana u Bolu na Braču. U inozemstvu je 5 primjeraka: 2 u Vatikanskoj knjižnici u Rimu, 1 u Kongresnoj knjižnici u Washingtonu, 1 u Nacionalnoj knjižnici u Sankt Peterburgu i 1 u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču (PRIMJERC I MISALA). Nekoliko listova ovoga misala se nalazi u Zagrebu (Knjižnice grada Zagreba) i u Franjevačkom samostanu na Košljunu.

72 Izgleda da Nealeu nisu bili poznati podaci o tiskari na Obodu koja je djelovala krajem 15. st. Jer je ćirilčni *editio princeps* – Oktoih prvoglasnik tiskan u tiskari na Cetinju 1494. godine. U toj tiskari, koja je djelovala od 1493. do 1496. godine, tiskano je ukupno 5 knjiga (MARTINOVIĆ 2019).

73 U to vrijeme (1861.) kada je J. M. Neale pisao ovaj rad nije se znalo da je senjski glagoljski misal tiskan 1494. godine. Ivan Berčić je tada bio u posjedu nekoliko fragmenata i jednog nepotpunog Misala (Pakoštane) bez početka i kraja za koji je pretpostavljao da je tiskan u istoj tiskari kao i Naručnik plebanušev (1507.), Korizmenjak (1508.) i Tranzit svetoga Jeronima (1508.), a za koje se znalo da su tiskani u Senju. Tako je te podatke o tiskanju senjskoga

Ritual tiskan u istoj tiskari iste godine.⁷⁴ Treći tiskani glagoljski misal tiskan je u Veneciji 1528. godine, a priredio ga je fra Pavao iz Modruša (*fra Paul de Modrussa*),⁷⁵ franjevac, a četvrti misal tiskan je u Rijeci 1531. godine i priredio ga je i tiskao Šimun Kožičić (*Simeon Kozhitchitch*), modruški biskup, rodom iz Zadra (*Zara*), na vlastiti trošak.⁷⁶ Peto, skraćeno izdanje misala s namjenom da bude i časoslov tiskano je u Veneciji 1562. godine, a priredio ga je Nikola Brozić (*Nicolas Brozhitch*),⁷⁷ župnik Omišlja (*Castelmuschio*) na otoku Krku (*Veglia*). Zanimljivo je s koliko razumijevanja i sentimenta govori o situaciji u kojoj su se hrvatski glagoljaši našli nakon Tridentskog sabora⁷⁸ i reforme bogoslužja, kao i o odstupanju od hrvatske glagoljske tradicije i unosu istočnoslavenskih (ukrajinskih i ruskih) riječi u tekstove misala i brevijara. Tako zorno opisuje:

Sedamdeset godina nije bilo daljnjeg izdanja misala. Ili su se pape u tom razdoblju zaista suprotstavljali dati dopuštenje ili je Europa potpuno odvrtila svoje misli od jadrnih Slavena, ja to ne znam. Ali želja i potreba za knjigama postala je neizmijerna. Ferdinand II.⁷⁹ dobio je snažno upozorenje svećenika ilirskog obreda da njihova stada ne žele i neće pohađati latinsku misu i da imaju naviku odlaziti u crkve istočnoga obreda, gdje čuju svoj slavenski jezik. Papa Urban VIII. je konačno odlučio ukloniti to zlo, a u Rimu se pojavilo šesto izdanje glagoljskog misala, i to brigom Rafaela Levakovića⁸⁰ (*Levakovitcha*) iz Krka, čovjeka koji je bio potpuno

Misala unio u svoju *Chrestomathia* (1859.), koju je koristio u ovom radu J. M. Neale. Tek kasnije (1894.), kada se pojavio primjerak s kolofonom u antikvarijatu Ludwiga Rosenthala u Münchenu, doznalo se točno vrijeme i mjesto tiskanja Misala: Senj, 7. kolovoza 1494. godine (NAZOR 2014, 215-216).

74 *Ritual* se nastavlja na *Meštriju dobra umrtija* s kojom je zajedno tiskan i s njom čini cjelinu. To je jedan od prvih tiskanih rituala. Tiskan je 1507. ili najkasnije 1508. godine u senjskoj glagoljskoj tiskari (NAZOR 2014, 222).

75 RUNJE 1993, 227-240.

76 *Misal hruacki po rimski običaj i čini* (...), Rijeka 1531. godine.

77 *Svršenje privieli !/ hirvackih štanpani va Bnećihs velikimi korizioni i žuntu znova u'injeni po pre Mikuli Brozi' i plovani omišeljskom miseca mar'a 1561.* (RUNJE 2011, 5), a ne 1562. godine kako je ovdje ustvrdio J. M. Neale.

78 Tridentski koncil (lat. *Tridentinum*), devetnaesti ekumenski koncil održan s prekidima u Trentu (lat. *Tridentum*) u Italiji 1545. – 1565. godine (TRIDENTSKI KONCIL).

79 Ferdinand II., Habsburg, rimsko-njemački car (1578. – 1637.). Od 1617. češki kralj, a od 1619. hrvatsko-ugarski kralj i rimsko-njemački car (FERDINAND II.).

80 Levaković, Rafael, hrvatski crkveni pisac i povjesničar (Jastrebarsko, oko 1590. – ? Zadar, 1650.), franjevac. Od 1623. godine djelovao u Rimu u službi Kongregacije za širenje vjere kao redaktor crkvenoslavenskih bogoslužnih knjiga. Objavio je više crkvenih i bogoslužnih djela na glagoljici i ćirilici: *Nauk karstjanski kratak* (1628.), *Azbukivodnik slovinskij* (psalterij, 1629.), *Misal rimski* (*Missal rimskij va ězik slavenskij – Missale Romanum Slavonico idiomate*) (1631.), *Ispravnik za jereji ispovidnici* (1635. glagoljicom i 1636. latinicom) i *Časoslov rimski* (1648.). Pod utjecajem ukrajinskih unijata u Rimu, a po nalogu Kongregacije za širenje vjere, u ta je izdanja unio elemente istočnoslavenske redakcije crkvenoslavenskoga jezika koji su se održali sve do druge polovice 19. stoljeća.

nekvalificiran za taj zadatak.⁸¹ Međutim, Urban VIII. je apostolskim pismom od 29. rujna 1630. godine odobrio to izdanje i zapovjedio njegovu upotrebu te zabranio sve dotadašnje misale.

Zatim navodi izdanje Misala koje je pripremio 1708. godine u Rimu Ivan Paštrić (*Pastrici*)⁸² koji, nažalost, nije, prema mišljenju J. M. Nealea, bio mnogo bolji u svome radu od Levakovića, te izdanje misala iz 1741. godine koje je na preporuku zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića⁸³ (*Vincent Zmaievitch*) priredio Matej Karaman,⁸⁴ svećenik zadarske biskupije. Ovdje J. M. Neale donosi svoj oštar stav prema daljnjoj „rusifikaciji“ hrvatskih glagoljskih misala navodeći:

Karaman je boravio u Sankt Peterburgu i upoznao se s modernim ruskim jezikom, koji je smatrao starim crkvenoslavenskim, te je došao na ideju da bi se što više približio tome jeziku ako u njega unese ilirski dijalekt. Stoga je njegov uradak bio ne samo uvredljiv i nasrtljiv za

.....
 Za rimsku kuriju obavljao je različite diplomatske i crkvene poslove u Njemačkoj, Rusiji, Poljskoj i Ugarskoj. Ostavio je više povijesnih rasprava i nedovršenih djela, uglavnom iz nacionalne i crkvene povijesti (LEVAKOVIĆ; BABIČ 2000, 46-49).

- 81 Ovaj podatak o Levakovićevu zavičaju, kao i o njegovoj stručnosti, samo je proizvoljna tvrdnja J. M. Nealea bez utemeljenja u činjenicama ili povijesnoj dokumentaciji, posebno s obzirom na činjenicu da je Levaković bio prisiljen odreći se vlastite tradicije i prihvatiti ukrajinsku redakciju (BABIČ 2000, 26).
- 82 Ivan Paštrić (1636. – 1708.), svećenik, filolog, pjesnik, teolog, kulturni djelatnik, polihistor. Rodio se 1636. godine u Splitu. Nakon Splita školovanje je nastavio u Veneciji i Rimu. U Rimu je proveo ostatak svog života, a zbog poznavanja brojnih jezika (latinski, grčki, hebrejski, sirijski) bio je lektor biblijskih jezika te voditelj tiskare. Na papinskom sveučilištu *Urbanianum* predavao je više od trideset godina. Godine 1671. osnovao je Akademiju koncila, a od 1691. bio je član slavne rimske akademije Arcadije. Priredio je novo izdanje glagoljskoga brevijara (1688.) i Misala. Kad je 1700. godine nadbiskup Stjepan I. Cosmi osnovao sjemenište u Splitu, Paštrić je toj ustanovi i gradu Splitu darovao mnogo vrijednih knjiga („Paštrićeva knjižnica“) – GOLUB 1988; BABIČ 2000, 49-50.
- 83 Zmajević, Vicko, hrvatski crkveni velikodostojnik i pisac (Perast, 1670. – Zadar, 1745.), barski nadbiskup i primas Srbije (1701. – 1713.), zadarski nadbiskup (1713. – 1745.), papinski vizitator za balkanske zemlje pod Turskom. Pisao je crkvenopovijesne i dogmatsko-polemične rasprave i poslanice bujne retorike. Predsjedao albanskomu crkvenomu saboru u Mrkinju i napisao zaključke toga sabora, važne za upoznavanje društvenih prilika u Albaniji i za povijest albanskoga jezika. Poticao osnutak glagoljaškoga kolegija u Zadru (otvoren 1748.), naselio od 1726. do 1733. u zadarskoj okolici albansko stanovništvo iz krajine ispod Skadarskoga jezera (selo Arbanasi) – BABIČ 2005, 207-211.
- 84 Karaman, Matej, hrvatski pisac, zadarski nadbiskup (1700. – 1771.). Školovao se u splitskom sjemeništu, doktorirao filozofiju i teologiju. Godine 1724. – 1731. prešao k nadbiskupu Vicku Zmajeviću u Zadar i predavao u zadarskom sjemeništu, 1732. – 1737. na Zmajevićev nagovor bio je misionar u Rusiji i kapelan njegova brata, ruskoga admirala M. Zmajevića. Učio starocrkvenoslavenski liturgijski jezik. U Rimu je od 1738. predavao staroslavenski, a Propaganda ga je imenovala priređivačem novog izdanja glagoljskoga misala (*Misal' rimskij slavenskij jazykom*, 1741.). Objavio je i *Bukvar slavenskij* (1739., 1753., 1763.), tiskan usporode glagoljčnim i ćirilčnim slovima. Godine 1742. postao osorski biskup, a nakon smrti V. Zmajevića 1745. godine zadarski nadbiskup. Uvjeren da starocrkvenoslavenski jezik istočnooslavenske redakcije treba biti književni jezik Južnih Slavena, napisao je njegovu gramatiku (rukopis), rusificirao jezik misala, a 1748. otvorio u Zadru sjemenište za školovanje glagoljaškoga svećenstva (nazvano Zmajević). Svojim pisanjem o slavenskom bogoslužju, njegovu pismu i jeziku (*Istovjetnost književnoga slavenskoga jezika – Identità della lingua litterale Slava*, 1753) utjecao je na Papinu zabranu (1754.) narodnoga jezika u crkvama, a u korist starocrkvenoslavenskoga (BABIČ 2000, 50-52; ČOŠKOVIĆ 2009, 75-77).

dalmatinski narod, nego i neugodan zato što je to bio ruski jezik te je imao loš utjecaj na jezik hrvatskih glagoljaša. Dat ću primjer koji svatko može razumjeti. Staroslavenski prijedlog za u je *v'*. U ruskom jeziku se to sada mijenja u *vo*, a u ilirskom u *va*. Levaković je dao formulaciju za znamen križa ispravno; *va ime Otza* itd. Karaman je načinio velik prekršaj tiskanjem *vo imja Otza*. Međutim, njegov su rad odobrila četvorica klerika Ruske crkve⁸⁵ (samo one osobe koje nije trebalo konzultirati), a na kraju je sve to odobrio papa Benedikt XVI. 15. kolovoza 1754. godine. Iako je papa u tom odobrenju izriječno zabranio da se glagoljski tekstovi Misala prepisuju latiničkim slovima, ta je praksa počela prevladati. Karaman je kao nagradu za svoj rad naslijedio Zmajevića na nadbiskupskoj stolici u Zadru.

Isto tako donosi podatke o nizu tiskanih hrvatskih glagoljskih časoslova, koji započinje Brevijarom Nikole Brozića iz 1561. godine i nastavlja izdanjima nakon Tridentskog sabora: Levakovićevim (1648. godine) čija je objava bila povezana s Ćirilom Terleckijem (*Terletzky*), ukrajinskim unijatskim biskupom Chelma,⁸⁶ što je rezultiralo time da je časoslov bio ispunjen „rusizmima“.

U daljnjem tekstu objašnjava razlike u značenju pojedinih riječi molitve *Oče naš* u odnosu na govorni jezik i hrvatsku redakciju staroslavenskog jezika te zamjera Terleckome na takvom nasilju i nepoznavanju tradicije staroslavenskoga crkvenog jezika jer mu je „bilo teško pogledati veliku Ostrošku Bibliju iz 1581. godine,⁸⁷ standard tiskanog staroslavenskog jezika“. Navodi potom treće izdanje časoslova objavljeno u Rimu 1688. godine pod Paštrićevim uredništvom, koje je zapravo nešto malo doručeno Levakovićevom izdanje, te četvrto i posljednje izdanje časoslova tiskano u Rimu 1791. godine, koje je uredio Ivan Petar Gocinić, biskup

85 To su klerici Unijatske crkve: Vasilij Novak, Filip Borovik, Josafat Isakovič i kasnije Metodij Terlecki, a velik su utjecaj izvršile gramatike crkvenoslavenskoga jezika Istočnih Slavena koje su izradili Lavrentije Zizani i Meletije Smotricki (SGAMBATI 1983; BABIĆ 2000, 36-37).

86 Biskup Metodij Terlecki (umro 1649.), važna ličnost vjerskog i političkog života, urednik izdanja *Sacra congregatio de propaganda fide* za liturgijske knjige (Levakovićev misal i brevijar) namijenjene Slavenima, biskup u Chelmu i aktivni propagator unije među pravoslavnim Srbima (SGAMBATI 1983, 106-107).

87 *Ostroška Biblija* prvo je cjelovito izdanje Biblije na crkvenoslavenskom jeziku nastalo 1580./81. godine. To je ujedno i prva Biblija na nekom slavenskom jeziku. Biblija je tiskana u ukrajinskom gradu Ostrohu, u tiskari Ivana Fedoroviča, uz pomoć ukrajinskog plemića Konstantina Ostrockog, koji je prikupio dokumentaciju, pripremio tekst i osigurao financijska sredstva za tiskanje. U prvoj seriji tiskano je između 1500 i 2000 primjeraka (GOLUB 1990, 209-211).

Raba (*Arbe*),⁸⁸ uz Karamanovu pomoć. Za to izdanje J. M. Neale navodi:

I to je ono što se obično nalazi danas u Crkvi kod glagoljaša. To je izdanje izgledom prilično lijep oktav, velik i dugačak u odnosu na svoju veličinu, i sastoji se od dva volumena.

J. M. Neale spominje i izdanje rituala na latinici, koje je 1640. godine kao lijepo tiskanu knjigu u maloj kvarti uredio Bartol Kašić (*Bartholomew Cassius*).⁸⁹ I dalje nastavlja iznositi važan podatak o papinskoj politici prema upotrebi glagoljice i staroslavenskog u bogoslužju:

Papa Benedikt XIV. je svojim pismom od 15. kolovoza 1754. godine zabranio ubuduće primjenjivati bilo koje pismo osim glagoljice za crkvenoslavenski jezik. Ali ovo je papino pismo već od svoga početka bilo mrtvo slovo na papiru jer se nikada nije pojavio glagoljski ritual,⁹⁰ a Kašićev prijevod nastavio se koristiti do 1791. godine, kada je njegovo poboljšano izdanje dobilo dopuštenje, ali i dalje na latinici. Posljednjih nekoliko godina poduzeti su i drugi koraci u tom smjeru⁹¹: Poslanice i

88 Galzigna, Ivan Petar (Galcinja, Galzinja, Gocinić, Gočinić; Giovanni Pietro) (1740. – 1823.), trogirski (1790. – 1794.), a potom rapski biskup (1795. – 1823.). Potječe iz rapske plemićke obitelji Galzigna. Kao učenom prelatu zadarski nadbiskup povjerava mu 1785. godine ponovno tiskanje glagoljskoga časoslova, koji su već ranije pripremili Matej Karaman i Matija Sović. Taj časoslov popratio je komentarom iz filozofije i teologije te tiskao u Rimu 1791. godine pod naslovom *Breviarium Romanum Slavonico idiomate – Časoslov' rimskij slavenskij' ězikom'*. S latinskoga je na hrvatski preveo djelo *Officia Sanctorum Slavonico idiomate recitanda de praecepto ex indulto apostolico in aliquibus locis – Čini svĕtyh' slovenskij' ězykom glagolemyh pod' zapovĕdiju izvolenijem' apostolskim' V' nĕkih' mĕstĕh'*, koje je tiskao također u Rimu 1791. godine, uz pomoć franjevca trećoredca A. Juranića (ČOŠKOVIĆ 1998, 564-565).

89 Kašić, Bartol, hrvatski isusovac, jezikoslovac, prevoditelj, vjerski pisac i leksikograf (Pag, 1575. – Rim, 1650.). Godine 1604. napisao je na latinskom jeziku gramatiku hrvatskog književnog jezika (*Institutiones linguae Illyricae*). Brojna su njegova nabožna djela (*Način od meditacioni*, 1613.; *Pjesni duhovne*, 1617.; *Život sv. Ignacija*, 1623.; *Zrcalo nauka krstjanskoga*, 1631.; *Život Gospodina našega Isukrsta*, 1637.), kao i ona liturgijskog karaktera (*Vandĕlja i pištule istomačene iz Misala rimskoga u jezik dubrovački*, 1641., 1787., 1841.) te prvi potpuni prijevod obrednika na hrvatski jezik *Ritual rimski (Rituale romanum, 1640.)*, koji je bio u upotrebi u svim hrvatskim krajevima sve do početka 20. stoljeća. Uz Ritual je objavio i novi gregorijanski Kalendar iz Misala rimskoga (1641.). Neobjavljen je ostao u rukopisu njegov prijevod cijeloga *Svetoga pisma*, autobiografija na latinskome te *Hrvatsko-talijanski rječnik s Konverzacijskim priručnikom*. Kašić je svojim djelima odredio smjer standardizacije hrvatskoga jezika i postao otac hrvatske gramatike (KATIČIĆ 2009, 133-136).

90 Prvi ritual kod Hrvata je Ritual iz 1507., odnosno 1508. godine tiskan u senjskoj glagoljskoj tiskari, ali nakon Tridentskog koncila postao je neupotrebljiv.

91 J. M. Neale ne poznaje tradiciju hrvatskih lekcionara koja počinje rukopisnim (čakavskim) Zadarskim lekcionarom (prva polovica 15. st.) i *Lekcionarom Bernardina Splićanina* (tiskan 1495.) te štokavskim *Ranjiniim lekcionarom* (1508.), koji je zapravo prerađen čakavski Bernardinov lekcionar. Otada je izišlo nekoliko kasnijih izdanja Bernardinova lekcionara (FUČAK 1975, 200-218). Osim tih lekcionara, tiskan je bosanski štokavski lekcionar fra Ivana Bandulovića (1613.) koji je doživio mnoga izdanja u 17. i 19. stoljeću (FUČAK 1975, 219-226). U Dalmaciju su Bandulovićev lekcionar prenijeli fra Petar Knežević (1773.) i fra Ante Jukić (1838.) (FUČAK 1975, 247-251), a u Slavoniju fra Nikola i Antun Kesic (1740.), fra Emerik Pavić (1764.) i fra Marijan Lanosović (1794.). U Dalmaciji je bio, posebno na dubrovačkom području, u upotrebi Kašićev lekcionar (1641.) koji je doživio nekoliko izdanja do sredine 19. stoljeća (1841.). Na dubrovačkom području bilo je u 19. stoljeću nekoliko rukopisnih lekcionara (FUČAK 1975, 226-240). Na riječkom području je 1824. godine tiskan lekcionar koji je po svojem sadržaju zapravo misal, a

Evandjelja, odgovarajuća Predslovlja, časoslov za Veliki tjedan i drugo te sekvence⁹² tiskani su 1857. godine latinicom, a odobrenje je dao splitski biskup. Iz ove knjige je, kao što sam više puta vidio, čitano Evandjelje tijekom mise.⁹³ Važna osobitost u tom izdanju jest ta što – dok, kao što svi znaju, rimski misal za Božić nema sekvenci – izvorni ilirski ovdje ima i, kao što sam rekao, jako je omiljen kod ljudi. Raspitao sam se u biskupskoj kuriji u Šibeniku (*Selenico?*) kako bi se ova publikacija mogla pomiriti s apostolskim pismom pape Benedikta XIV. Odgovor na to bio je da bi Benedikt XIV. bio prvi koji bi odobrio objavljivanje takvih izdanja da je bio upoznat sa zahtjevima Dalmacije i njezinih tadašnjih prelata.⁹⁴ To je primjedba za koju sumnjam da nije dovoljno istinita.⁹⁵

I na kraju ovoga pregleda glagoljskih liturgijskih knjiga J. M. Neale navodi „dva ili tri izdanja pravopisne knjige – Azbukvidara, kako ih nazivaju“.⁹⁶

Zanimljivo je izlaganje J. M. Nealea o rasprostranjenosti glagoljice na istočnoj jadranskoj obali.

Sada ostaje samo usporediti u kojoj je mjeri glagoljsko bogoslužje bilo u primjeni od vremena kada je bilo dopušteno pa sve do današnjega doba. U poglavlju o Crkvi u Dalmaciji čitatelju će se reći da ta pokrajina danas čini jednu nadbiskupiju, to je Zadar sa šest sufragana. No u vrijeme pape Inocenta IV., kada je dopuštena primjena slavenskoga jezika u

.....
 kojemu je dao imprimatur senjsko-modruški biskup Ivan Krstitelj Ježić, a 1880. godine još jedan lekcionar (tzv. Šćavet) kojemu je imprimatur dao zadarski nadbiskup (FUČAK 1975, 255-259).

92 Sekvence ili posljednice su liturgijski poetski tekstovi koji se danas nalaze kao vlastitost četiriju slavja (Nedjelja Gospodinova Uskrsnuća, Pedesetnica, Tijelovo i spomendan B. D. Marije Žalosne) i blijed su ostatak nekoć vrlo brojnog spektra liturgijskih poema kojima je posebno obilovala liturgija u srednjem vijeku. (CRNČEVIĆ 2015, 3).

93 Ovdje je riječ o jednom od izdanju lekcionara Petra Knežića: *Pisciole i Evangelja priko svega godiscta iznova pritisctene po upravi i redu prvoga prinesiteglja samo nadostavljenjem novi svetkovina po upravi Misala Rimskoga i narednika ove darzave sprilo kom razliki blagosova način karsctenja male dicze, iz Rituala rimskoga: i kalendar pape Gargura XIII.* U Splitu, Marie Udov. Piparata i Sin. – U Zadru, Bracha Battare, Suizdavatelji, MDCCCLVII. Fra Petar Knežević je na osnovi bosansko-štokavskog *Bandulovićeve lekcionara* iz 17. stoljeća priredio i prvi put u Dalmaciji tiskao 1773. godine lekcionar prilagođen štokavsko-ikavskom govoru Dalmacije (FUČAK 1975, 10, 247-248).

94 Zahvaljujući nadbiskupu Karamanu koji je 1753. godine odgovorio papi Benediktu XIV. opsežnim (592 stranice) i argumentiranim zagovorom staroslavenskog jezika kojim je tiskan Misal iz 1741. godine, a na prigovor koji je Papi uputio 1750. godine dubrovački svećenik Stjepan Rusić (Rose), papa Benedikt XIV. objavio je konstituciju *Ex pastoralis munere* kojom je svečano proglasio staroslavenski liturgijskim jezikom. (BEZIĆ 2004, 721-722). Međutim, u praksi je bila potpuno drugačija situacija jer je u liturgiji i liturgijskom pjevanju prevladavala upotreba govornoga hrvatskoga jezika (BEZIĆ 2004, 717-723).

95 Brojna izdanja lekcionara i drugih liturgijskih knjiga od sredine 17. do početka 20. stoljeća tu tvrdnju dalmatinskog klera samo potvrđuju.

96 Opširnije o priručnicima za pravilno i jednolično čitanje glagoljice – azbukvidarima v. VRANA 1963, 191-204.

bogoslužju, taj jezik i to pismo upotrebljavali su se u četiri nadbiskupije: Zadar (*Zara*), Split (*Spalato*), Dubrovnik (*Ragusa*), Bar (*Antivari*) i u dvadeset i sedam biskupija. U svim tim nadbiskupijama i biskupijama čini se da je glagoljica bila, ako ne i opća, u svim slučajevima vrlo općenita, dok je u ostale četiri biskupije Istre - Trst (*Trieste*), Kopar (*Capo d'Istria*), Novigrad (*Citta Nova*) i Poreč (*Parenzo*) - također bila uobičajena. Jednako je bilo i u Bosni, Srbiji i Bugarskoj.⁹⁷ U zadarskoj dijecezi, kao i na Rabu (*Arbe*), u Osoru (*Ossero*) i na Krku (*Veglia*), svaka je crkva bila glagoljaška, osim katedrala. U Splitu je od trideset i šest župa samo osam bilo latinskih. Do 1733. godine u 19 crkava u biskupiji Poreč bilo je bogoslužje na slavenskom. Katedrala u Senju bila je jedina katedrala za koju mogu apsolutno reći da je imala bogoslužje na narodnom jeziku.⁹⁸ Danas je mnogo drukčije stanje. Na prvome mjestu nemarom, zbog kojeg su od 1531. do 1631. godine ostavili ilirske svećenike bez njihova misala, tjerali su mnoge vjernike da prigrle latinski obred, mnogi su se priklonili pravoslavlju,⁹⁹ a neki su se, sâm sam se uvjerio, iako je teško povjerovati, priklonili ostatku patarena¹⁰⁰ koji su se čak i tada, kao posljednje utočište, zadržali u divljim planinama Bosne. Kasnije, kada je Levaković tiskao svoje izdanje misala, njegovi su ga nedostaci učinili vrlo nepopularnim. I tako, iz dana u dan, a dijelom i bez sumnje pod utjecajem odnosa s drugim narodima, latinski obred istisnuo je glagoljicu, sve dok nije svedena na svoj sadašnji opseg i područje.

Potom navodi podatke o primjeni „glagoljaškog obreda“, tj. šćaveta ili narodnog jezika u bogoslužju u pojedinim biskupijama u Istri i

97 Očito da J. M. Neale ne poznaje i ne razumije prilike i okolnosti upotrebe glagoljice koju mijša sa staroslavenskim bogoslužnim jezikom, koji je bio u upotrebi i kod pravoslavnih Srba i Bugara.

98 Ovdje J. M. Neale, iako spominje Senj i senjsku katedralu, ne ubraja izrazito glagoljašku senjsko-modrušku biskupiju u glagoljaške biskupije na istočnoj jadranskoj obali jer te biskupije od 1640. godine više nisu u splitskoj, odnosno kasnije u zadarskoj metropoliji (čitaj u Dalmaciji) nego u Ostrogonskoj (do 1703.), zatim Kaločkoj (do 1788.), Ljubljanskoj (do 1807.), pa opet u Kaločkoj (do 1852.), kada su postale dio novoosnovane Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine s nadbiskupskim sjedištem u Zagrebu (PELOZA 1975, 233-247).

99 Vjerojatno J. M. Neale o tome nije dobio povijesno cjelovite informacije. Povijesno je poznato da se proces prelaženja na pravoslavlje odvijao na području Osmanskoga Carstva u zaleđu Dalmacije (Bosna, Hercegovina i dr.) pod pritiskom, gdje je pravoslavlje bilo u političkom i posebno fiskalnom pogledu u mnogo boljem ili pak povlaštenom položaju u odnosu na Katoličku crkvu, čiji je poglavar bio u stalnome neprijateljstvu s Osmanskim Carstvom. Prijelaz na pravoslavlje bio je svojevrstan način preživljavanja kršćana na tom području. Stanovnici pravoslavne vjere su u Dalmaciju u najvećem broju došli zbog mletačko-turskih ratova na dalmatinsko-bosanskom i grčkom području (BOGOVIĆ 1982, 6-31). Kasnije, u 19. stoljeću se broj pravoslavnih na istočnoj jadranskoj obali od Trsta do Kotora povećao slobodnim doseljavanjem (trgovci i dr.).

100 Šteta što nije naznačio gdje je to na svome putu po Dalmaciji susreo patarene.

	Parishes.	Souls.	Convents.	Priests in Convents.
<i>Diocese of Veglia.</i>				
Veglia Island -	13	14,283	3	9
Cherso Island -	—	—	1	1
<i>Diocese of Zara.</i>				
Deanery of Zara -	7	8,075	1	2
„ Nona -	4	1,793		
„ Rasanze -	1	329		
„ Novograd -	4	967		
„ Albaemaris -	1	180		
„ Selbe -	14	6,330		
„ S. Euphemia	9	4,536		
	40	22,210		

	Parishes.	Souls.	Convents.	Priests in Convents.
<i>Diocese of Spalato.</i>				
Deanery of Spalato -	10	9,963		
„ Trau -	1	320		
„ Segni -	19	11,597		
„ Makarska -	3	3,077		
„ Neretva -	6	3,687		
„ Imotschi -	8	5,572		
„ Almisa -	15	6,296		
	62	40,512		
<i>Diocese of Sebenico.</i>				
	3	2,077		
TOTAL —Veglia -				
Zara -	13	14,283		
Spalato -	40	22,210		
Sebenico -	62	40,512		
	3	2,077		
	118	79,082		

J. M. Neale, Notes, ecclesiological and picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro, London, 1861., str. 65: Upotreba narodnog jezika u bogoslužju u biskupijama Krk, Zadar, Split i Šibenik oko 1860. godine

Dalmaciji¹⁰¹ sredinom 19. stoljeća. Kao što se iz prethodnog teksta može razumjeti, zapravo govori o primjeni hrvatskog jezika u dijelu bogoslužja, tj. o primjeni hrvatskih lekcionara u tim biskupijama i zaključuje:

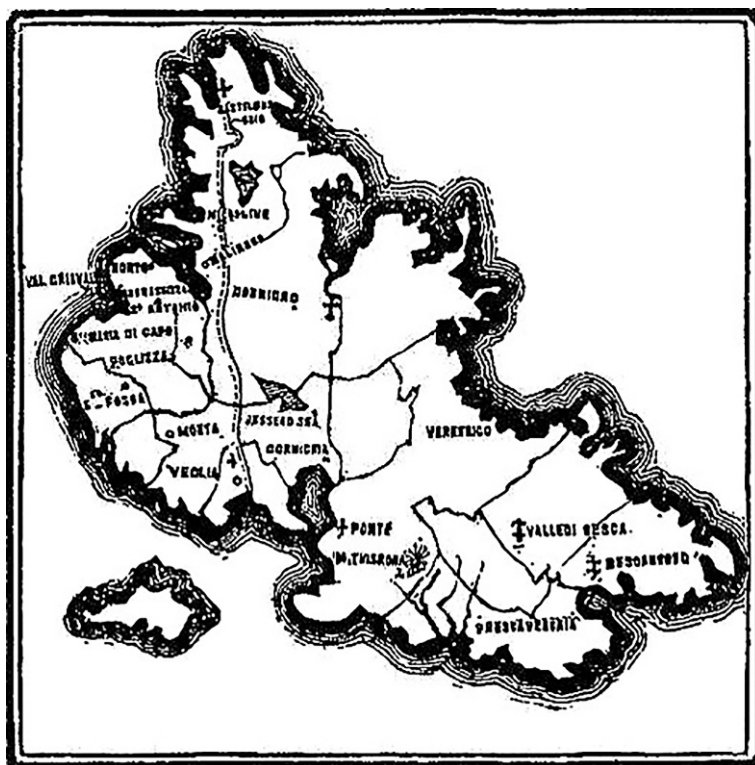
Stoga se može primijetiti da je upotreba narodnog jezika zamrla čak i u Istri gdje je, prije 150 godina, to bio jezik crkvene većine.

Otok Krk i njegove posebnosti

U Poglavlju VI. koje slijedi nakon opisa istarskih znamenitosti (crkava i antičkih starina) J. M. Neale daje pomalo lirski opis svoga boravka na otoku Krku, na koji je doputovao noćnom linijom, parobrodom iz Pule preko Rijeke i Cresa. U daljnjem tekstu se uz lirske dijelove opisa krajolika povremeno pojavljuju i britke kritičke primjedbe poznavatelja liturgije kao zajedljive primjedbe anglikanskog kritičara katoličke pučke pobožnosti i tradicije:

Nikada neću zaboraviti mirno nedjeljno jutro koje sam doživio na

101 Ali bez senjsko-modruške sa sjedištem u Senju jer ta biskupija u državno-administrativnom pogledu ne pripada ni austrijskoj Istri ni Dalmaciji, nego Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

Karta Krka i Plavnika

Kvarneru. Dok je naš brod plovio prema jugoistoku, s desne strane polako su se na Cresu (*Cherso*) uzdizali vrhovi stabala u svoj svojoj ljepoti zelenila na kojemu je spavalo sunce, jasno i bez ijednog oblačka oslonjeno na divljinu visova Istre, na nekoliko njezinih nazubljenih vrhova i stijena na kojima se još bijelio snijeg. Uskoro se pred nama ispružio otok Krk (*Veglia*) sazdan od blijedoga zelenila s tu i tamo ljubičastim sjenama što ih bacahu četiri razigrana oblaka. Pred nama se u daljini uzdizao golemi planinski lanac Hrvatske, gorostasni Velebit (*Vellebitchi*), kneževski mažuran, nježniji lanac gorja Kapele i vladar svih planina Klek (*Kleck*), na kojem je još blistao duboki snijeg. Između Cresa i Krka, u daljini, ležao je u sivoj sjeni otok Plavnik (*Plaunich*). Kako je bilo divno to mirno plitko more – sunčeve su ga zrake probijale tisućama zlatnih ili bijelih staza i bacale školjkice i kapljice svjetlosti na zlatni pijesak – ili stijena gdje ljubičaste morske anemone raspršuju svoje cvjetove, a morske ruže obasipaju ga svojim laticama. Osvježavajući povjetarac od trena do trena donosio je zvuk

Unutrašnjost crkve sv. Apolinara u Bogovićima, Malinska, danas

crkvenih zvona ili pjev slavuja s dražesnoga Cresa, u daljini je bljesnuo val zapljusnuvši crne stijene, a na obzoru se poput bijeloga galeba pojavio brod.

Bila je Prosna nedjelja.¹⁰² Uskoro sam počeo razabirati zvonik ili čak dva zvonika na sve nam bližoj obali otoka Krka i ubrzo ugledao skupine seljaka koji su iz kućica na obali ili iz svojih nastambi u vinogradima polagano putem išli na misu. Usidrili smo se u maloj uvali, u Malinskoj (*Malinski*).¹⁰³ Zakupnik pošte, Lloydov agent i uopće najvažnija ličnost toga dijela otoka, došao je u brodicu do našega broda i potom smo uz srdačni austrijski pozdrav *Glückliche Reise* našega kapetana i naših suputnika otplovili tom brodicom do pristaništa naselja, a parobrod se okrenuo prema sjeveru i otplovio za Rijeku (*Fiume*).

102 U originalu *Rogation Sunday*, što znači prosna nedjelja, a dolazi od lat. *rogatus* – molba, molitva. U crkvenom kalendaru to je peta nedjelja nakon Uskrsa, kojom u zapadnom kršćanstvu počinju dani zahvale, posta i djela ljubavi te se nastavljaju u sljedeća tri prosna dana: ponedjeljak, utorak i srijeda (kvatre) nakon kojih slijedi blagdan Uzašašća Isusova (Spasovo). Tada se blagoslivlju polja, vrtovi, vinogradi, urodi, more i ljudski rad uz molitve zahvale i pjevanje litanija (OPHOD). To znači da je J. M. Neale boravio na Krku negdje krajem travnja 1860. godine.

103 Zaljev Malinske i Porta zaklonjene su prirodne luke, gdje su za mletačke uprave brodovi krcali drvo, vino i drugo te ih otpremali u Veneciju. To su koristili i uskoci koji su znali opljačkati to područje i napasti grad Krk, kao i mletačke brodove (BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 367).

Nestrpljiv i pun želje da što prije vidim sve što se može vidjeti od glagoljaškog obreda (*Glagolita rite*), odlučio sam pješaćiti zapadnom obalom otoka kojom se inače ne može proći nekim vozilom. Moj sudrug na ovom putovanju¹⁰⁴ dao je prednost puno lakšem načinu putovanja jedinom krčkom cestom, i to kolima, konjskom zapregom s dva konja. I kako je moj prvi dio puta bio isti kao i njegov, krenuli smo zajedno. Trebao sam znati da naš kočijaš ne bi smio promašiti put jer na otoku je samo jedna jedina cesta, ali Lloydov službenik, zadivljen službenim dokumentima koje sam mu predočio, platio je čovjeka koji je vozio pred nama i tako spriječio svaku mogućnost pogreške.

Zaljev Malinske lijep je dio krajolika: vinogradi se spuštaju do bijele šljunčane obale, divlje ruže obrubljuju cestu, masline i jabuke na malim plodnim otocima usred kamenitih dijelova zemljišta. I nakon što nas je cesta vodila uz obalu mora nastavila je dalje prema brdima, poljima pšenice i ječma, ograđenim golemim kamenim zidovima. Na udaljenosti oko jedne milje od obale nalazi se nova crkva,¹⁰⁵ jer je Malinska donedavno bila dio župe Dubašnica (*Dobasnizza*).¹⁰⁶ Dok smo pješaćili prema crkvi, naišli smo na sakristana i sa zadovoljstvom sam doznao da sam jedan od svojih ciljeva ostvario. 'Je li bogoslužje na latinskom u ovoj crkvi?' 'Ne', bio je odgovor, 'ovdje je na hrvatskom - ili, bolje je reći, na

104 J. M. Neale putovao je sa svojim prijateljem, anglikanskim svećenikom Josephom Oldknownom kojega je sve to također zanimalo, a njih su dvojica već prije zajedno putovali po Portugalu (KOSTIĆ 2001, 95).

105 I prije i tada kada je J. M. Neale posjetio otok Krk, naselje Malinska bilo je u župi Dubašnica. Ovdje je riječ župnoj crkvi sv. Apolinara u Bogovićima koja je građena od 1855. do 1857. godine, tj. nadograđena na kapelu Majke Božje Karmelske (kraj 18. st.), koja je od 1820. godine služila kao župna crkva (TURČIĆ 1996, 19-22; DUJMOVIĆ – GALOVIĆ 2007, 6-7). U Dubašnici je bila kapela, a potom i stara župna crkva posvećena sv. Apolaru (DUJMOVIĆ – GALOVIĆ 2008), koja je u 12. st. pripadala benediktinskim opatijama na otoku Muranu i na rijeci Padu (OSTOJIĆ 1964, 190-191; GALOVIĆ 2004, 23-40). Sv. Apolar, lat. *Apollinarius Ravenatus*, biskup, mučenik iz prvih stoljeća kršćanstva. U naše krajeve (Istru i Kvarner) taj je kult dospio iz Ravene. Blagdan mu je bio 23. srpnja, a sada je 20. srpnja. U ikonografiji se prikazuje kao biskup u orijentalnoj odori s palijem i crnim križem. Zaštitnik je grada Ravene i Liègea, kao i proizvođača svrdla (BADURINA 1979, 127).

106 Dubašnica je skupno ime svih sela (*Dolinja sela*: Porat, Vantačić, Turčić, Zidarić, Milčetić, Bogović, Radić i Malinska; *Gorinja sela*: Kremenčić, Žgombić, Sv. Ivan, Sv. Anton, Sabljčić i Striličić; *Pod zvon sv. Pavla* (Poganka): Milovčić, Hrzić, Oštrobradić, Barušić i Ljutić) koja joj pripadaju. Danas ne postoji nijedno selo toga naziva, ali bez dvojbe odnosi se na kraj pokriven hrastovom šumom, a možda i na malo naselje koje je nestalo jer tradicija kaže da se pokraj stare crkve sv. Apolinara (danas samo groblje) nalazilo selo Dubašnica (TURČIĆ 1996, 9; GALOVIĆ 2003, 210; GALOVIĆ 2004, 17-20; BOZANIĆ 2014; GALOVIĆ 2019, 28). Na područja koje zovemo Dubašnica knez Ivan Frankopan je u 15. stoljeću naselio na 200 ognjišta Vlahe (Morlake), od kojih su mnogi otišli u Istru (Čići). Usp. BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 357-362. U Dubašnici je bio seoski kaptol koji je, prema vizitaciji M. Priulija 1603. godine, brojio sedam svećenika i šest žakana koji su obavljali koralnu službu na staroslavenskom jeziku (BOLONIĆ 1968, 265).

ilirskom.¹⁰⁷ Samo zdanje crkve nema nikakve umjetničke vrijednosti, iako je čisto i prostrano, a između svetišta i lađe je oltar.¹⁰⁸ U pjevalištu sam prvi put vidio glagoljske knjige (*Glagolita books*).¹⁰⁹ A crkva je imala dva ambona i oba su u upotrebi, kako mi reče sakristan.

Sveti Anton

Nastavio sam pješačiti u smjeru zapada i nakon što sam propješačio četvrt milje, došao sam do kapelice svetoga Antona. To je sasvim mala i ne baš lijepa romanička građevina s kružnom apsidom, lađom i na zapadu s ložom. Apsida je nadsvođena poput teretnih kola. Otvoreni i nisko spušten strop lađe oslikan je u četrnaestom ili petnaestom stoljeću bijelim, sivim i plavim uzorcima. Sa svake strane lađe je po jedan mali romanički svjetlarnik – prozorčić. Tu je i krizmarij¹¹⁰ iz 16. stoljeća. Trijem – loža ograđena je niskim zidom s crvenim i bijelim mramornim stupovima koji podupiru krov¹¹¹ – stariji su ljudi tu čekali misu koja će početi za pola sata. Ovdje sam prvi put iskušao svoje male zalihe poznavanja staroslavenskoga (*Slavonic*), toga drevnog jezika. Sigurno sam bio smiješan

107 Razvidno je da je ovdje riječ o dobro uhodanoj praksi *šćaveta*, tj. upotrebe govornoga hrvatskog jezika u nekim dijelovima mise, posebno u misnim čitanjima. Početkom 18. stoljeća u Baški je počela ta praksa pod utjecajem pavlina, odnosno prakse u senjsko-modruškoj biskupiji. U 19. stoljeću se praksa proširila i na Krku, posebno nakon izdanja *Epistole i evanđelja* koje je 1824. godine tiskao u Rijeci senjsko-modruški biskup Ivan Krstitelj Ježić. O tome svjedoči znatan broj (42) lekcionara (šćaveta) u inventarima krčkih crkava, posebno u seoskim župama i filijalama (POLONIJO 1955, 203-210; BOLONIĆ 1980, 35-41).

108 J. M. Neale opisuje crkvu sv. Apolinara u Bogovićima neposredno nakon njezine izgradnje, kada još nije bila potpuno uređena (oslikana i opremljena svim inventarom). Barokne oltare koji su bili u crkvi ne spominje jer J. M. Neale kao osnivač *Cambridge Camden Society* zagovara viktorijansku gotiku u gradnji i uređenju crkava. To se kasnije dogodilo i u našim krajevima kada su mnoge crkve s baroknim inventarom restaurirane u (neo)gotičkom stilu.

109 Godine 1565. krčki biskup Pietro Bembo vidio je u župnoj crkvi u Dubašnici šest glagoljskih misala i četiri glagoljska brevijara. Godine 1579. župna crkva sv. Apolinara u Dubašnici imala je dva glagoljska misala, jer je svaki svećenik imao svoj, i četiri glagoljska brevijara (Brozić). Vizitator je 1603. godine u sakristiji župne crkve u Dubašnici vidio sedam glagoljskih misala, 12 glagoljskih brevijara za opću upotrebu svećenika i žakana te antifonare, a u crkvi sv. Pavla u istoj župi jedan glagoljski misal (BOLONIĆ 1968, 273-274). I danas je opsežan fond glagoljskih rukopisa u arhivu župne crkve u Dubašnici – Bogovićima (ŠTEFANIĆ 1960, 95-128; GALOVIĆ 2003), a nešto više je glagoljskih rukopisa sačuvano izvan Dubašnice (ŠTEFANIĆ 1960, 128-130).

110 Krizmarij je posuda u kojoj se čuva sveto ulje za krštenje, za bolesničko pomazanje i krizmu. Te su se posude čuvala na počasnom mjestu u crkvi i nosile se u procesiji (BADURINA 1979, 355). Ovdje je vjerojatno riječ o kamenom u zid ugrađenom ormariću, koji bi mogao biti i svetohranište.

111 Današnji izgled crkve sv. Antona ne odgovara opisu koji je dao J. M. Neale, što je vjerojatno ili posljedica kasnijih zahvata na toj crkvi ili previše površan opis autora. Osim toga, svi autori koji govore o ovoj crkvi njezin nastanak stavljaju u sredinu 17. stoljeća i povezuju je sa svećenicima iz obitelji Kraljić, čiji su se članovi iskazali kao dobrotvori ove crkve (TURČIĆ 1996, 35-36; MUŽINA 2014, 112-114). Po starini, ali ne po izgledu moglo bi se reći da je riječ o kapeli sv. Andrije koja datira u 13. ili 14. stoljeće i najstarija je dosad sačuvana kapela na području Dubašnice (RADIĆ 2011, 2).

Crkva sv. Antona u selu Sv. Anton, Malinska – Dubašnica, danas

svojim slušateljima. Međutim, ipak je to poslužilo kao komunikacijsko sredstvo, a veseli, zadovoljni seljani su me izgleda i razumjeli. Krk je savršen labirint umreženih putova i staza. Posvuda stijena, stijena, pa stijena i opet kamen, kamen pa kamen, zatim duboke stjenovite staze, široke lokve u kamenu, šume, pa šume niskog šiblja i makije, pa travnjaci koji su takvi kao da su oslikani orhidejama i jaglacima. Pješačenje je tako zamorno da se ne sjećam da sam ikada tako naporno pješačio. Svaki korak treba odmjeriti – oštre stijene, okrugle stijene, kvadratne stijene – oštro kamenje, četvrtasto kamenje, okruglo kamenje, čvrste stijene, lako pokretne stijene te učvršćeno kamenje, pokretno kamenje, milja za miljom. Zemlja je prilično ljupka: čas blijedi brežuljci, čas niska šuma i šikare makije, poneko polje pšenice, čiju se veličinu najbolje može izmjeriti stopama ili bolje inčima.¹¹²

Koliko sam se puta samo sjetio prispodobe u Izaiji, o 'vinogradu na brežuljku rodnome' kojega je gospodar 'ogradio i iz njega iskrčio

112 Engleska stopa = 0,3048 m. Engleski palac (*inch*) = 0,0254 m.

Pisctole i Evangelja priko svega godiscta iznova pritisctene po upravi i redu prvoga prinesiteglja samo nadostavljenjem novi svetkovina po upravi Misala Rimskoga i narednika ove darzave sprilo kom razliki blagosova način karsctenja male dicze, iz Rituala rimskoga: i kalendar pape Gargura XIII. U Splitu, Marie Udov. Piparata i Sin. – U Zadru, Bracha Bottare, Suizdavatelji, MDCCCLVII (izvor: Knjižnice

kamenje'.¹¹³ Kamenje, ovdje toliko sakupljeno, čini zidove polja – zid koji je, a to nije rijetko, tako širok kao što je široko i samo polje. A ti zidovi, koja su to igrališta za guštere! Kako je njihova zelena i zlatna boja u suprotnosti s bijelim ili sivim lisnatim kamenjem. A kako li su samo dražesne te lijepe životinjice! Često sam ih promatrao kako okreću glave na ovaj i onaj način, na najmanji zvuk opasnosti, a zatim čvrsto usnuvši uživaju u žarkim sunčevim zrakama. Kroz prolaz u suhozidu oblika polumjeseca prošao sam mimo jednog stada krava koje su marljivo okretale kamenje da bi popasle i najmanju travku – kad mi je crna zmija, dužine barem četiri stope (oko 1,20 m)¹¹⁴ prošla preko moje staze. Zato sam pošao prema zapadu i

113 Iz 5,1-2.

114 Prema opisu J. M. Nealea vjerojatno je riječ o zmiji poznatoj pod nazivom crna poljarica (*Hierophis viridiflavus carbonarius*), u narodu poznatoj pod imenom crni gad ili crni guj. Naraste i više od metar i pol. Vrlo je brza i neotrovnava. Obitava uglavnom na raznovrsnim suhim staništima, otvorenim, ali dobro obraslim vegetacijom (npr. osunčane kamene padine, grmasta područja, makija, rijetke šume i njihove granice, ostaci građevina i vrtovi). Rasprostranjena je na području Istre i Kvarnera, Primorja, na nekim otocima (Krk, Veli Brijun, Susak, Palagruža...). (ZMIJE). To je mogao biti i četveroprugi kravosav (*Elaphe quatuorlineata*), najduža zmija u Europi, koja može dosegnuti do dva i pol metra. Ime je dobio zbog činjenice da su ga ljudi u prošlosti najčešće primjećivali po štalama

prema gore, sve dok ponovno nisam vidio more – uski plavi tjesnac. Masiv Gorice (*Mount Lyss*) na Cresu, koji se nadvio nad obje strane otoka i na čijem se podnožju bijeli vrh zvonika Predošćice (*Predohizze*), nasuprot je planinskom vrhu Goli breg (*Mount Goly*) u Istri. I u isti čas ugledao sam visoki toranj moga neposrednog cilja, Poljica (*Poglizza*).¹¹⁵

Poljica

Crkva je u ovome mjestu bez umjetničke vrijednosti. To je velika pseudoklasicistička bijela građevina u kojoj je oltar na zapadnoj strani crkve.¹¹⁶ Ali, zato sam bio tu u vrijeme glagoljske mise (*Glagolita mass*).¹¹⁷ Poslanica i Evanđelje su čitani, ne iz misala, nego iz *Pistola i Evangelja*,¹¹⁸ o čemu sam već govorio u poglavlju o glagoljici. Izjavljujem da je moj jedini interes bio čuti čitanje *Sctènje knighè Blàzæenòga Jakova Apoctolà*.¹¹⁹ I ovdje su bila dva ambona, oba su korištena: samo kod Evanđelja svjećenik i uz njega. Okupljeni vjernici, njih 300-tinjak, bili su vrlo pobožni. U crkvi su bili raspoređeni tako da su muškarci bili na sjevernoj, žene na južnoj, oženjeni muškarci i udane žene na istočnoj, a neoženjeni i neudane na zapadnoj strani crkve. Svećenik je prije ispovijedi vjere, a još za ambonom, izrekao kratku propovijed u vezi procesija za prosne dane i završio

.....
 pa su mislili da kravama siše mlijeko, što je netočno, jer pije isključivo vodu i hrani se uglavnom miševima i štakorima. Kad se nađe u opasnosti, ova zmija nikad neće ugristi, nego će samo glasno puhati (ČETVEROPRUGI KRAVOSAS).

115 Župa Poljica obuhvaća sela: Poljica, Bajčići, Nenadići, Brusići, Kapovci, Žgaljići i Milohmići i na obali Glavotok. Na to nenaseljeno područje je u 15. stoljeću knez Ivan Frankopan naselio Vlahe (Morlake). U središnjem selu Poljica sjedište je župe i seoskoga kaptola. Župna crkva sv. Kuzme i Damjana sagrađena je nešto prije 1490. godine te znatno pregrađena 1826. godine. Zvonik je sagrađen 1768. godine. Usp. BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 350-354; BOZANIĆ 2018, 113-115.

116 Stara kapela iz 1490. godine nekoliko je puta proširivana, a radikalni zahvat dogodio se 1826. godine, kada je ova crkva dobila i novi glavni mramorni oltar koji je prenesen iz napuštene crkve sv. Klare u Koprnu (BOZANIĆ 2018, 114).

117 Župna crkva sv. Kuzme i Damjana u Poljicima, sjedište seoskoga glagoljaškog kaptola koji je na Krku ukinut 1810. godine u vrijeme francuske uprave, posjedovala je prema Valierovoj vizitaciji iz 1579. godine četiri dobra glagoljska misala i jedan stariji. Biskup Pietro Bembo našao je 1565. godine u Poljicima tri misala i jedan veliki crkveni brevijar, a vizitator Prioli našao je četiri glagoljska misala i dovoljan broj brevijara (BOLONIĆ 1968, 273-274). U arhivu Župnoga ureda čuvaju se brojni glagoljski rukopisi (ŠTEFANIĆ 1960, 271-283).

118 Prema podacima koje donosi J. M. Neale u Poglavlju IV. Glagoljaški obred (str. 65) riječ je o lekcionaru *Piscetole i Evangelja priko svega godiscta iznova pritisctene po upravi i redu prvoga prinesiteglja samo nadostavljenjem novi svetkovina po upravi Misala Rimskoga i narednika ove darzave sprilo kom razliki blagosova naçin karsctenja male dicze, iz Rituala rimskoga: i kalendar pape Gargura XIII*. U Splitu, Marie Udov. Piparata i Sin. – U Zadru, Bracha Bottare, Suizdavatelji, MDCCCLVII., koji je štokavskoga idioma u osnovi Bandulovićev, koji je u Dalmaciju prenio fra Petar Knežević u 18. stoljeću (FUČAK 1975, 10, 251).

119 Čitanje poslanice sv. Jakova apostola dio je misnih čitanja (Poslanica).

je s nekoliko riječi o učinkovitosti molitve. Primijetio sam da ni u ovoj crkvi, a ni igdje drugdje na otoku, nisam vidio ni najmanji znak ili aluziju na mjesec posvećen Mariji.¹²⁰ Misa je završila i ovaj me ugledni uživatelj nadarbine¹²¹ pozvao da s njime podijelim bocu ciparskog vina.¹²² Pitao sam ga koliko ljudi razumije ilirsko bogoslužje? Bilo je to pitanje na koje sam želio dobiti jasan odgovor. 'Dosta', rekao je, 'da shvate opće značenje pročitnog odlomka.' 'Ali stanite', nastavio je, 'jeste li ikada čitali Rabelaisa'¹²³ u izvorniku?' 'Da.' 'Pa, baš kao što i francuski seljak može razumjeti taj jezik, tako i ovi ovdje mogu razumjeti ova čitanja.' Čitatelj će sam zaključiti koliko je ta tvrdnja, manje ili više, prihvatljiva.¹²⁴ Moj ugledni domaćin propovijedao je na važnijim proslavama i blagdanima, obično pomoću prijevoda ili prilagođenih Segnerijevih¹²⁵ priručnika:¹²⁶ bilo mu je drago kad sam mu rekao da je jedan engleski svećenik¹²⁷ preveo više najpoznatijih propovijedi tog velikog propovjednika.¹²⁸

120 Ovo se događalo u svibnju, mjesecu koji je inače u Katoličkoj crkvi posvećen Blaženoj Djevici Mariji, J. M. Neale je pod dojmom proglašenja, odnosno prijepora zbog dogme o bezgrešnom začecu Blažene Djevice Marije, što će se vidjeti i u daljnjem tekstu.

121 Ovdje misli na svećenika koji je ovdje bio župnik, jer Poljica je župa, odnosno sjedište župe i seoskog kaptola od početka 16. stoljeća (BOLONIĆ 1966, 126; FIORENTIN 2001, 337), koji se 1603. godine, prema vizitaciji M. Priulija, sastojao od tri svećenika, tj. župnika i po još jednog svećenika u Poljicima i u sv. Fuski i od dva žakna (BOLONIĆ 1968, 265). J. M. Neale je vjerojatno razgovarao s tadašnjim župnikom Matom Buićem iz Milohnića koji je bio župnik Poljica od 1834. do 1864. godine (BOZANIĆ 2018, 117).

122 Vino s Cipra sigurno nije posjedovao svećenik u Poljicama. Ovdje je riječ o domaćem desertnom vinu koje je ukusom i bukeom bilo nalik onome na europskom tržištu poznatom ciparskom desertnom vinu *Commandaria*, koje i danas postoji, a Europom se proširilo u 13. stoljeću, u vrijeme templarskoga gospodstva na Cipru. Sjećam se da su moji stariji u Senju za dobro crno vino govorili: „Dobro ko Cipar“.

123 François Rabelais, francuski književnik (oko 1484. ili 1494. do 1553.) (RABELAIS).

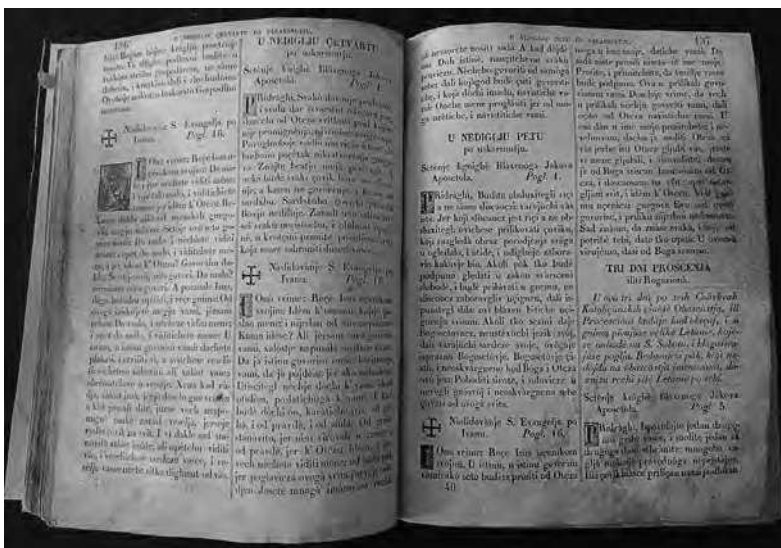
124 Koliko razumiju crkvene obrede na staroslavenske jeziku, odnosno na ščavetu, svjedoči 1883. godine u svome radu Ivan Milčetić kada govori: *Ovi znadu napamet gotovo sve ono, što pop naglas u crkvi pjeva, pa kada se on oglasi n.p. sa svojim: 'slava va višnjih Bogu' ili 'virujem u jedinoga Boga' cijelom crkvom zaori skladno pjevanje puka, muškaraca i žena. Ovdje nisu nužne orgulje ... Ipak samo primorski Hrvati prate svaki crkveni obred sa svojim pjevanjem* (BOLONIĆ 1968, 1). Kad je riječ o samim misnim čitanjima, a možda i nekim stalnim dijelovima mise (Slava, Vjerovanje i dr.), ona su u ovom izdanju lekcionara koji spominje J. M. Neale bila na tadašnjem govornom hrvatskom jeziku. Kanon mise bio je na staroslavenskom. Ovdje ne znamo koju je kombinaciju staroslavenskog i ščaveta koristio ovaj svećenik. Činjenica je da su vjernici dobro razumjeli ne samo dijelove na hrvatskom govornom jeziku, nego i one na staroslavenskom jeziku koji im je bio bliži nego latinski.

125 Paolo Segneri (1624. – 1694.), talijanski isusovac, propovjednik, misionar i asketski pisac. Njegova su djela prevedena na mnoge europske, kao i na arapski jezik (LEONE 2008).

126 Treba primijetiti da je ovaj plovnik bio očito dobro obrazovana osoba koja je mogla čitati Segnerijeve propovijedi na latinske ili talijanske i razgovarati s Nealeom vjerojatno na talijanske ili francuske jeziku (spominje Rabelaisa). Jedinu poznatu prijevodu nekoliko Segnerijevih propovijedi na hrvatski (kajkavski) jezik tiskan je u Zagrebu 1764. godine. Toliko o obrazovanju krčkih svećenika glagoljaša sredinom 19. stoljeća.

127 James Ford (1797. – 1877.), anglikanski svećenik i književnik (REILLY 2000, 168).

128 Pregledom kataloga British Libraryja može se vidjeti da ta knjižnica posjeduje 61 naslov različitih izdanja djela toga isusovca. Među tim naslovima je i 13 izdanja na engleskom jeziku u rasponu od 1703. do 1893. godine većinom tiskanih u Londonu. Prvi su put prevedene i u Londonu tiskane neke od korizmenih propovijedi Paola Segnerija: *Twelve Sermons from the Quaresimale of ... P. Segneri. Translated from the original Italian by James*

Stčtenje knighè Blàzæenòga Jakova Apoctolà, Pisttole i Evangelja priko svega godiscta po upravi Misala Rimskoga i narednika ove darzave iz Rituala rimskoga: U Splitu, Marie Udov. Piparata i Sin. – U Zadru, Bracha Bottare, Suizdavatelji, MDCCCLVII. (izvor: Knjižnice grada Zagreba)

nadstrešnicom koji podupiru mramorni stupovi bez lukova koji stoje na zidiću visokom tri stope ili tri stope i šest inča.¹³⁴ Krk (*Veglia*) je grad uskih ulica, vrtova, koji se terasasto penju strminom brda, s prolazima i sjenicama pod vinovom lozom koja se penje uz grubo oblikovane zidove. S vremena na vrijeme susrest ćete kanonika gospodskoga izgleda s crvenim kolarom i crvenim čarapama, jer Crkva u tim dijelovima uopće nije siromašna.¹³⁵ Tu je i ugodna gostionica, ne previše prljava ni punija gamadi nego što je uobičajeno, a stanovnici su inače ljubazni.

Sada o katedrali. Biskupija čije je sjedište u gradu Krku obuhvaća otoke Krk, Cres, Plavnik, Rab (*Arbe*) i tri župe na otoku Pagu (*Pago*) te pripada metropoliji Goričkoj (*Görz*).¹³⁶ Na Krku je svaka župna crkva i kapela glagoljaškog obreda, ali katedrala, koja je također župna crkva,

134 Visine oko 1 metar.

135 Čudan zaključak s obzirom na to da crvena boja tkanine oprsja i čarapa ne dokazuje neko posebno bogatstvo, posebno ako se ti odjevni detalji mogu nabaviti na austrijskome tržištu kao normalni odjevni predmeti crkvenih dostojanstvenika.

136 Dana 30. lipnja 1828. ukinute su Rapska i Osorska biskupija te pripojene Krčkoj biskupiji. Otada Krčka biskupija obuhvaća otoke Krk, Rab, dio Paga, Cres, Lošinj, Ilovik (Sv. Petar), Susak, Unije, Velike i Male Srakane. Od 3. kolovoza 1830., bulom pape Pija VIII., teritorijalno proširena Krčka biskupija postala je područna biskupija metropolije u Gorici, u čijem će sastavu ostati do poslije Prvoga svjetskog rata, tj. do novonastalih političkih prilika, kad je nova državna granica podijelila teritorij kvamerskih otoka (VELČIĆ 2002, 39).

kao što sam rekao, od toga je izuzeta.¹³⁷ To je ukupno trinaest župa s 15.283 duše.¹³⁸ Osim toga, taj je obred i u samostanu trećeg ilirskog reda sv. Franje u Krku,¹³⁹ u Svetoj Mariji na Glavotoku (*S. Maria Capo*),¹⁴⁰ u Dubašnici¹⁴¹ i u Martišnici (*Valle de S. Martino*) na Cresu.¹⁴² U slučaju mješovitog braka između glagoljaša - katolika i latinokatolika, djeca slijede obred oca, ali postoji iznimka u korist najstarije kćeri glagoljaške obitelji. Iako se udaju za latinokatolika, one i njihovi muževi su slobodni, u svom braku, izabrati obred kojemu će one i njihova djeca pripadati. A kada postanu udovice, ponovno im je dopušten izbor.¹⁴³

Krk – katedrala

Katedrala¹⁴⁴ je iz vremena romanike¹⁴⁵ i velike je umjetničke vrijednosti. Sastoji se od prezbiterija (kor), solea,¹⁴⁶ glavne lađe, pokrajnjih lađa, kapela u sjevernoj lađi, zapadnog tornja i narteksa, kao što će u nastavku biti opisano. Svetište koje se sastoji od kružne apside i ima dva

137 U katedrali se povremeno glagoljalo. Tako biskup Stjepan David kod vizitacije katedrale 1685. godine spominje jedan glagoljski misal koji je spomenut i u inventaru katedrale iz 1736. godine. Sredinom 20. stoljeća u katedrali se među liturgijskim knjigama nalaze tri trošna glagoljska misala: jedan Levakovičev i dva Karamanova (POLONIJO 1955, 194).

138 Prema popisu pučanstva iz 2001. godine, na području Krčke biskupije živjelo je 42.000 stanovnika, a od kojih je, prema evidenciji biskupskog ordinarijata, 35.000 katolika. Biskupija je podijeljena u 7 dekana i 50 župa (VELČIĆ 2002, 17, 25). U isto vrijeme je na otoku Krku živjelo nešto manje od 18.000 stanovnika, a od kojih 15.000 katolika (kao i sredinom 19. stoljeća) u 19 župa. No krajem 19. i u 20. stoljeću otok Krk zadesilo je veliko iseljavanje. Posljedica toga je brojna zajednica Krčana u Sjevernoj Americi, Italiji (Krčani – Talijani), kao i u većim hrvatskim gradovima (Rijeka, Zagreb).

139 Samostan sv. Franje u Krku (1783.). Usp. IVANČIĆ 1910, 228-231.

140 Samostan i crkva sv. Marije neoskvrnuto začete na Glavotoku iz 1468. godine (IVANČIĆ 1910, 217-222).

141 Samostan i crkva sv. Mandaljene franjevac trećoredaca, glagoljaša na zapadnom rtu dubašljanskog zaljeva (Mandalinske) u selu Porat osnovan je 1480. godine (GALOVIĆ 2004, 71-75). Usp. i IVANČIĆ 1910, 225-227.

142 Samostan i crkva sv. Jerolima u Martinšćici na Cresu iz 1479. godine (IVANČIĆ 1910, 222-225).

143 Iz dostupne literature i razgovora s poznavateljima crkvene povijesti i vjerskog života na otoku Krku nije poznato ovo pravilo o kojem govori J. M. Neale jer je ovdje riječ o jednom te istom (rimskom) obredu, ali različitim bogoslužnim jezicima. Može se pretpostaviti da je J. M. Neale to uočio proučavajući odnos vjernika – pripadnika Katoličke crkve i Istočnih crkava, odnosno tzv. mješovitih brakova, o čemu ovdje nema govora jer se radi o istoj Crkvi i istom obredu.

144 J. M. Neale u svojoj knjizi ima podnaslov „Krk sv. Marko“ jer, kao što će se vidjeti iz daljnjeg teksta, autor tvrdi da je titular katedrale (bio) sv. Marko, što nema povijesnog uporišta, jer je katedrala oduvijek bila posvećena Blaženoj Djevici Mariji (ŽIC-ROKOV 1971a, 449-450).

145 Katedrala je daleko starija te njezina gradnja ide u nekoliko faza, od kojih je najstarija ranokršćanska kada je na antičkom sloju termi, kako su to i arheološka istraživanja pokazala, sagrađena prva sakralna građevina (MOHOROVIČIĆ 1971, 29-32; ŽIC-ROKOV 1971b, 138).

146 *Solea* (lat., hrv. uzdignuto mjesto) u ranokršćanskim crkvama i crkvama kršćanskoga Istoka produženje je svetišta, uska uzdignuta stepenica po cijeloj dužini ikonostasa. U sredini nje je ambon, koji se nalazi ispred svetih vrata gdje se dijeli pričest i gdje kler moli javne molitve, propovijeda i slično. Na oba kraja solee su mjesta za dva kora – pjevališta zvana kliros, što je u ranokršćanskom vremenu bilo mjesto za čitače i pjevače. U crkvama kršćanskoga Istoka solea može biti i izdvojena od ikonostasa prema sredini crkve.

prozora temeljito je i beznadno modernizirano.¹⁴⁷ Solea ima dva prozora i odijeljena je od kora i lađe niskom mramornom pregradom iz 15. stoljeća. Iz istoga vremena su amboni na njezinoj zapadnoj strani. Glavna lađa ima sedam lukova, koje pridržavaju uglavnom kružni stupovi, a nekoliko ih je i osmerokutnih s četvrtastim korintskim kapitelima, dobro izrađenim u obliku cvjetova ili životinja i s osmerokutnim ili kružnim bazama, ovisno o obliku stupova.¹⁴⁸ Kapele su iz kasnijeg vremena.¹⁴⁹ U prvu se ulazi kroz pomno izrađen otvor šiljastog luka koji drže stupovi s bijelim mramornim kapitelima i osmerokutnim bazama. Kapela ima tri mala otvora - prozora. Druga kapela može biti izvorna, ima kružni luk i vjerujem da je „romanička“. Treća kapela je već na prvi pogled i na osnovi uočenih detalja vrlo malena.¹⁵⁰ Zdenac - krstionica na zapadnom kraju lađe je osmerokutni blok koji se blago sužava od gornjeg dijela prema podnožju.¹⁵¹ Zapadni dio katedrale je bez kapela, potpuno neraščlanjen.¹⁵² Zamislite troapsidalnu crkvu s tornjem na zapadu postavljenim pod pravim kutom na zapadni zid katedrale, tako da njezin istočni kraj treba usmjeriti prema jugu, i tada dobijete ideju o tom čudnom sklopu građevina. Cijela je crkva pod jednim golemim krovom sa zabatom na sjeveru i jugu. Ono što se može nazvati sjevernom apsidom navodne dogradnje katedrali sada je pretvoreno u prolaz, između te dogradnje i

147 Pregradnja svetišta počela je 1538. – 1539. godine rušenjem stare apside i njezinim produženjem, a 1742. godine došlo je do novih intervencija u samoj apsidi (zazidan interkolumnij) i to je stanje bilo sve do 1955. godine, kada je počela sveobuhvatna obnova katedrale. Današnji glavni oltar postavljen je 1826., odnosno 1827. godine na mjesto srebrne frankopanske pale, koja je tada smještena u jednu od pokrajnjih kapela (ŽIC-ROKOV 1971b, 138-139). J. M. Neale kao veliki poklonik gotike u sakralnoj arhitekturi i ovdje na svoj način izražava svojevrsnu odbojnost baroku i baroknim interpolacijama u starijim sakralnim građevinama.

148 Prema izgledu i analizi stupovlja katedrale djelomično se mogu pretpostaviti faze rekonstrukcije kolonade, odnosno katedrale: ranokršćanska (tamni mramorni monoliti i stupovi od domaćeg sivca), romanička faza (stupovi se skraćuju i dobivaju romaničke kapitule), kao i pregradnje i dogradnje tijekom kasnijih stoljeća (povisivanje svetišta i poda katedrale, dogradnje kapele, obnova lukova kolonade), što je završeno u 18. stoljeću (LULIĆ 2005, 119).

149 Tijekom 15. i 16. stoljeća dogradnjom kapela u pobočnim lađama nastale su velike promjene u izgledu katedrale (ŽIC-ROKOV 1971b, 141).

150 Kapele o kojima je ovdje riječ su kapele u lijevoj pobočnoj lađi (od svetišta prema dnu lađe): prva kapela sv. Barbare (15. st.) s frankopanskim grbovima u zaglavlju gotičkih križnih lukova stropa (BRADANOVIĆ – BRAUT 2016, 33-54); druga kapela Ružarija ili sv. Krunice, danas Srca Isusova (16. st.), koja ima već renesansni luk i treća kapela Porođenja Marijina iz 16. stoljeća, gdje je tada bila smještena krstionica (ŽIC-ROKOV 1971b, 142).

151 To je kamena urna koja je služila kao krstionica na kojoj su dva zapisa. Jedan je iz 1565. i drugi iz 1732. godine, kada je ta urna koja je služila kao krstionica po nalogu biskupa Orsinija s mjesta ispod pjevališta prenesena u kapelu sagrađenu 1552. godine. Od 1853. godine krstionica je u kapeli Porođenja B. D. Marije (ŽIC-ROKOV 1971b, 142, 149).

152 Uz desnu lađu su plitke kapele: Porođenja Marijina, danas sv. Križa s gotičkim trijumfalnim lukom i dar je žene Ivana Frankopana (poč. 15. st.), kapela Majke Božje Karmelske, kapela sv. Nikole (ŽIC-ROKOV 1971b, 141-142).

katedrale. Središnja apsida dogradnje je kružna, i to otmjeni romanički dio obrubljen mramornim vijencem. Južna apsida je manja, ali u svemu je ista kao i središnja te u tom prostoru nema svjetla. Sjeverni kraj ove čudne dogradnje djelomično je ruševan i dijelom pregrađivan,¹⁵³ ali zvonik je vrijedan pažnje. Vrlo je visok, ima tri kata i završava bijednom kupolom. Na zvoniku su dva romanička otvora, jedan na sjevernoj, a drugi na zapadnoj strani. Natpis koji je teško dešifrirati govori da je katedrala pregrađena u vrijeme vladavine mletačkoga dužda Alvisa Moceniga.¹⁵⁴ Krk je bio samostalan do 1481. godine.¹⁵⁵ Nema sumnje da je katedrala bila podignuta 1133. godine u znak zahvalnosti za pomoć i veliku pobjedu nad gusarima i da je posvećena svetom Marku, u znak zahvalnosti za pomoć koju je gradu Krku pružila Mletačka Republika.¹⁵⁶ Katedrala zaslužuje pozornost ekleziologa, ali u iznimno je lošem stanju zbog obnove koja je izvedena na najgori mogući način. Stupovi i lukovi su 'ukrašeni' crvenim i žutim drangulijama,¹⁵⁷ sve je jadno poput štale, posvuda prljavština i bijeda. To ne bi trebalo tako biti, jer biskup prebiva u gradu, a uprava može mnogo učiniti i ima velik autoritet. Krenuo sam prema drugim crkvama u gradu Krku.

153 Ovdje je riječ o palatinskoj crkvi krčkih biskupa, o crkvi sv. Kvirina koja ima prizemlje (crkva sv. Margarete) i kat (crkva sv. Kvirina) i povezana je s katedralom. To je otmjena troapsidalna romanička građevina, koja je vjerojatno sagrađena u vrijeme biskupa Ivana krajem 12. stoljeća, a čija jedna lađa donje crkve služi kao prolaz između katedrale i crkve sv. Margarete, a lađa gornje crkve nadsvoduje taj prolaz i naslanja se na zid nartekse katedrale. Ta crkva, koja po tipu pripada skupini palatinskih kapela i vrlo je bliska tipu njemačkih Doppelkapellea, prvi se put spominje u dokumentima 1335. godine. Rekonstrukcijom katedrale iz 1742. godine došlo je do oštećenja te crkve pa je 1792. na neko vrijeme zatvorena, tj. zapuštena. Tek nastojanjem biskupa Vitezića 1864. popravljena je i stavljena u funkciju (ŽIC-ROKOV 1971b, 144-146; JURKOVIĆ 1992, 223-235). J. M. Neale je, posjetivši 1860. godine krčku katedralu, posvjedočio stanju zapuštenosti donje crkve sv. Margarete, odnosno sv. Kvirina.

154 Prva faza gradnje zvonika završena je oko 1515. godine. Treći kat zvonika gradio se tijekom 18. stoljeća. Godine 1714. grom je ošteti zvonik, posebno njegov završetak. Popravlak zvonika i postavljanje anđela na njegov vrh završeno je 1767. godine, kada je postavljena i ploča na kojoj je naznačeno da je gradnja (zvonika) završena te godine u vrijeme vladavine dužda Alvise Moceniga (ŽIC-ROKOV 1971b, 146-147).

155 Knez Ivan Frankopan je 1480. godine odveden u Mletke te je otokom zavlada Mletačka Republika.

156 Katedrala je oduvijek bila posvećena B. D. Mariji (ŽIC-ROKOV 1971, 449-450) i puno je starija od 1133. godine jer datira iz vremena kasne antike i ranokršćanskog vremena (MOHOROVIČIĆ 1971, 29-32). Crkva sv. Marka Evanđelista, podignuta u znak zahvalnosti Veneciji za pomoć koju je pružila gradu Krku u borbi s gusarima 1133. godine, danas pretvorena u stambenu kuću, nalazi se u sjeverozapadnom dijelu grada u istoimenoj ulici (FIORENTIN 2001, 186). Ivan Žic-Rokov navodi da je krčki biskup Dominik sudjelovao u popravku gradskih zidina i javnih zgrada nakon borbi s Hrvatima, sakupljao porez za Mletke koji su pomogli obraniti grad, ali nigdje se u dokumentima ne navodi da je katedrala tada bila sazidana i u znak zahvalnosti posvećena sv. Marku Evanđelistu, nego da je možda u znak zahvalnosti sazidana crkvice 40 mučenika jer se pobjeda zbila na blagdan tih mučenika – 10. ožujka 1133. godine (ŽIC-ROKOV 1971b, 134-135).

157 Godine 1714. kanonici su zaključili da se poljepšaju stupovi katedrale, a 1742. biskup Zuccheri je do temelja popravio katedralu i tim je zahvatom unio barokne elemente, među kojima je preblikovanje starijih stupova na ulazu u kor u obliku baroknih pilastra (ŽIC-ROKOV 1971b, 143-144; LULIĆ 2005, 113).

Krk, Sveti Franjo

Franjevačka crkva u gornjem dijelu grada je iz kraja 12. stoljeća.¹⁵⁸ Svetište s kvadratnim završetkom je na istočnoj strani, duga lađa bez bočnih prostora, zvonik na jugu do svetišta. Oltar se nalazi ispod luka svetišta; kor je, kao uvijek, i ovdje iza oltara. Na istočnoj strani svetišta su

Krk: Sv. Franjo i sv. Marija na Trgu glagoljaša (foto: Juraj Lokmer)

dva prozora, a jedan na južnoj strani. Strop svetišta je obični križni. Lađa crkve vrlo je jednostavna i nema svjetlarnika - prozora na sjevernoj strani, dok su na njezinom južnom dijelu trolisni prozori koji su me podsjetili na Pulu.¹⁵⁹ Na zapadnom kraju je moderno pjevalište s kojega se pjeva - na

158 Franjevci se u gradu Krku prvi put spominju 1277. godine (BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 277-278).

159 J. M. Neale ovdje misli na franjevačku (konventualsku) crkvu sv. Franje u Puli koju opisuje u svojem putopisu (str. 88-89) oduševljen njezinom arhitekturom i unutrašnjošću kao remek-djelo 13. stoljeća. U svome oduševljenju preporučuje da svaki arhitekt koji dolazi u Pulu treba razgledati to zdanje. Ta je crkva najveća franjevačka crkva na našoj obali, a u osnovi i drugim arhitektonskim elementima vrlo je bliska (ne i veličinom) ovoj krčkoj koja je, kao i samostan, 1783. godine predana hrvatskim franjevcima trećecima (TOR). Za bolje razumijevanje te Nealeove tvrdnje valja konzultirati rad D. Demonje o franjevačkim crkvama na sjevernom Jadranu (DEMONJA 2016, 195-240).

glagoljici.¹⁶⁰ Iznad vrata je uobičajeni mletački lav, koji mora da je dodatak iz kasnijega vremena.¹⁶¹ Zvonik je visok i jednostavan s pet katova. Prozori zvonika su dvostruki, okrugli s kvadratnim stupovima i cvjetnim kapitelima. U ovoj crkvi čuo sam da se moli glagoljaški treći i šesti čas. U katedrali je bila večernja molitva koju je zajednica skladno pjevala. Bili su u koru svi kanonici, a i biskup je bio na svome mjestu. Bio je to izvrstan primjer nedjeljne poslijepodnevene molitve u ovome gradu.

Krk, Sveta Marija

Crkva svete Marije¹⁶² nalazi se na suprotnoj strani ceste, blizu crkve svetoga Franje. Zvonik je ovdje na zapadnoj strani, dok je tamo kod franjevaca blizu istočnog dijela crkve, što izgleda neobično. Kor je u apsidi, glavna lađa s dvije bočne lađe, a na zapadu je zvonik. Crkva je zdanje iz 12. stoljeća.¹⁶³ Obredni kor nalazi se iza oltara. Apsida je kružna s jednim prozorom prema istoku. Središnja lađa ima pet oblih lukova koje drže okrugli stupovi s četvrtastim kapitelima korintskoga izgleda.¹⁶⁴ Prozori su poput onih u stajama,¹⁶⁵ kao što smo već imali prigodu primijetiti. Zvonik koji čini trijem sastoji se od dva dijela. Na gornjem dijelu zvonika nalaze se dva otvora - svjetlarnika s kružnim završetkom.¹⁶⁶ Između njih su pilastri.¹⁶⁷

160 Glagoljica je pismo. Očito J. M. Neale ovdje kolokvijalno govori o staroslavenskome jeziku na kojem su franjevci trećoreci (TOR), glagoljaši, koji tu i danas žive, tada koristili u dnevnoj molitvi časoslova i u bogoslužju.

161 Mletački lav postavljen je nakon što je Venecija zaposjela otok Krk, odvela u zarobljeništvo Ivana Frankopana i iz ovoga samostana protjerala bosanske franjevce opservante odane Ivanu Frankopanu, koji ih je tu smjestio otjeravši franjevce konventualce. Do 1783. godine su ondje boravili franjevci konventualci, kada su samostan preuzeli franjevci trećoreci (TOR). Usp. IVANČIĆ 1910, 229-230.

162 Ova trobrodna romanička bazilika (10. – 12. stoljeće) bila je posvećena sv. Mihovilu Arhangelu i služila je kao samostanska crkva istoimene muške benediktinske opatije (OSTOJIĆ 1964, 178-180). Papin oprost (Inocent XI.) dodijeljen je (1685.) hodočasnici za blagdan Gospe od Zdravlja (21. studenoga) u toj crkvi. Godine 1850. ta je crkva obnovljena i u znak zahvalnosti za zaštitu od kolere koja je tada harala posvećena Majci Božjoj od Zdravlja (ŽIC-ROKOV 1974, 13-22, 28-33; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 274 -276; FIORENTIN 2001, 169-171).

163 Svi noviji autori to potvrđuju ili smještaju njezinu gradnju na kraj 11. stoljeća (ŽIC-ROKOV 1974, 38; FIORENTIN 2001, 171; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 276).

164 ŽIC-ROKOV 1974, 16-20.

165 Prozori su mali romanički (ŽIC-ROKOV 1974, 27-28; FIORENTIN 2001, 171; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 275).

166 ŽIC-ROKOV 1974, 20-22.

167 Crkva je početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća restaurirana s namjerom da joj se da što originalniji izgled. Glavni (barokni) oltar premješten je na završetak lijeve lađe, stupovi i kapiteli oslobođeni su baroknih ožbuka, skinuta je žbuka sa zidova i postali su vidljivi romanički detalji (zidni vijenac), strop je oslobođen barokne konstrukcije i obnovljen u romaničkom slogu, a u glavnoj apsidi postavljena je oltarna menza (ŽIC-ROKOV 1974, 33-35; FIORENTIN 2001, 170; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 275-276).

Crkva klarisa

Tu je bila crkva samostana klarisa koja je, nažalost, srušena.¹⁶⁸

Zoccolante

U poslijepodnevnim satima posjetili smo otok Zoccolante¹⁶⁹ koji pripada trećem ilirskom redu sv. Franje.¹⁷⁰ Ukrcavši se na primitivnoj maloj rivi u Krku zaputili smo se preko zaljeva u istočnom smjeru, dok nismo prošli rt Sv. Marije (*S. Maria*). Tada nam se otvorio lijep zaljev i cijelo selo Punat (*Ponte*)¹⁷¹ i njegov mletački zvonik koji se smjestio podno istočnog visočja. Odvojeno i na maloj udaljenost od grada nalazi se biskupsko ladanjsko zdanje.¹⁷² U samom središtu zaljeva je mali i u gustu šumu obrastao otok s tornjem koji se uzdiže iznad hrastova i čempresa što obrubljuju samostansko zemljište.¹⁷³ Malo pristanište uz koje je kućica - spremište za barke i pokraj nje, pod visokim lipama, sjedila su tri franjevca i gledala na široku i mirnu uvalu, nad kojom se vidjela tu i tamo ljubičasta sjena prolazećeg oblaka. Čim je naš čamac dotaknuo obalu, došli su do nas i pristojno nas primili. Ušli smo šarenim hodnikom koji vodi od spremišta za barke do samostanskog trijema, gdje nas je dočekaao časni

168 Pred franjevačkom i crkvom Majke Božje od Zdravlja, a na mjestu današnje sportske dvorane suvremenoga izgleda na Trgu glagoljaša, nalazio se do 1806. godine kompleks zgrada samostana klarisa s crkvom Navještenja Marijina. Te su godine zadnje klarise po naredbi francuskih vlasti i odluci krčkog biskupa Šintića prešle u susjedni benediktinski samostan, a zgrade su, korištene kao vojarna i u druge svrhe, kasnije rasprodane, a crkva je razgrađena. Kameni dijelovi renesansno-baroknoga trijumfalnog luka svetišta te crkve nalaze se danas kao dekoracija u parku šetalištu nasuprot gradske vijećnice (FIORENTIN 2001, 174-176; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 279-280). Zanimljivo je da J. M. Neale nije uočio i ne spominje ženski benediktinski samostan Uznesenja B. D. Marije koji djeluje u gradu od 1223. godine do danas (OSTOJIĆ 1964, 193-194; FIORENTIN 2001, 176; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 278-279; SAMOSTAN KRK).

169 *Zoccolante* je izvedenica od tal. riječi *zoccolo*, što znači cokula, klompa i pučki je naziv za Malu braću franjevece opservante koji su nosili takvu obuću (ZOCOLANTE). Otočić Košljun sa samostanom franjevac opservanata u talijanskom jeziku dobio je naziv *Zoccolante*, za razliku od franjevačkog konventualskog samostana sv. Franje u gradu Krku.

170 Ovdje je riječ o samostanu Male braće, franjevcima opservantima (OFM), koji imaju latinski obredni jezik, a ne o franjevcima trećorecima – glagoljašima (TOR), koji su u vrijeme boravka J. M. Nealea bili (i sada jesu) u samostanu sv. Franje u gradu Krku.

171 Punat, Punčal, što u vejotskom jeziku (*pontellus*) znači mostić (BROZOVIĆ-RONČEVIĆ 1998, 4).

172 Kanajt (Canajt), što u vejotskom jeziku (*cančtum*) znači trstik (BROZOVIĆ-RONČEVIĆ 1998, 4), ljetnikovac je krčkih biskupa koji je na temeljima rimske vile rustike sagradio krčki biskup Nosadin (CUBICH 1874 – 1875, 82; BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 327-328). Danas je to dio Marine Punat.

173 Prvi suvremeniji opis otoka i košljunskog samostana donosi franjevac Donato Fabianich sredinom 19. stoljeća (FABIANICH 1843, 41-45). Zatim o košljunskom samostanu donose priloge krajem 19. stoljeća i Giambattista Cubich (CUBICH 1874, 69-73), Antonio Adrario Impastari (IMPASTARI 1890), a u 20. st. i u novije vrijeme fra Vladislav Brusić (BRUSIĆ 1933; BRUSIĆ 1934), fra Teofil Velnić (VELNIĆ 1966) i Petar Strčić (STRČIĆ 2001).

poglavar samostana - starac koji je možda poslužio fra Angelicu¹⁷⁴ kao predložak za jednog od njegovih svetačkih likova. Samostanska zajednica sastoji se od pet svećenika, dva novaka, tri brata - laika i dvojice sluga. Nažalost, crkva je 'obnovljena' 1721. godine.¹⁷⁵ To je bilo uobičajeno uređenje.¹⁷⁶ Kor s kvadratnim završetkom na istoku iza oltara. Iznad svetišta je vrlo velika i podnošljiva izgleda s prikazom Rajskih radosti.¹⁷⁷ Klaustri, iako nisu posebno slikoviti,¹⁷⁸ vrlo su prikladni - ruže, jorgovan i narcisi rasvjetljuju klaustar, dok je stari zanovijet¹⁷⁹ pružio svoje zlatne cvjetove prema sivom luku ulaznih vrata. Ilirski kamen klaustara i crkve posebno zrnat¹⁸⁰ izvrsno je obrađen s posebnom pažnjom. Knjižnica je loša.¹⁸¹ Vidio sam tamo *editio princeps* Siliusa Italicusa iz 1481.¹⁸² i Lucana iz 1472. godine.¹⁸³ Tada smo otišli u gvardijanovu dnevnu sobu¹⁸⁴

174 Fra Angelico, zvan Beato Angelico, zapravo Guido di Pietro, redovničko ime fra Giovanni da Fiesole, talijanski slikar (između 1395. i 1400. – 1455) (ANGELICO).

175 Velika pregradnja crkve izvršena je u stilu baroka od 1718. do 1720. godine (VELNIĆ 1966, 86-90).

176 J. M. Neale i ovdje izražava svoje negodovanje u vezi s barokizacijom crkvene unutrašnjosti, kao i stariji i noviji autori koji su opisivali unutrašnjost crkve (BRUSIĆ 1932, 163-175; VELNIĆ 1966, 88, 90; STRČIĆ 2001, 75-77).

177 Ova slika velikih dimenzija (9,7 x 4,2 m) sa 186 likova dominira crkvom, što je čini najvećom pokretnom slikom u Hrvatskoj. Slika prikazuje kršćanski zagrobni život: raj, čistilište i pakao. Kao što svjedoči natpis na slici, darovao ju je samostanskoj crkvi krčki providur Nicolo Dandolo, a rad je venecijanskog slikara Francesca Ughetija iz 1653. godine (VELNIĆ 1966, 95-96).

178 Najbliži opis stanja klaustara vremenu Nealeova boravka na Košljunu dao je fra T. Velnić (VELNIĆ 1966, 108-109).

179 Obični zanovijet (lat. *Laburnum anagyroides*), vrsta iz porodice mahunarki (*Fabaceae*) koja pripada rodu negnjil, zanovijet ili zlatna kiša. Iako je ukrasna biljka, vrlo je otrovna. Prirodno stanište te biljke je srednja i južna Europa (ZANOVIJET).

180 Očito je ovdje riječ o kamenim pločama pod crkve i klaustara koje su tada bile od krčke breče – crvenkastog mandolata. Tek 1894. te su ploče zamijenjene onim cementnim (VELNIĆ 1966, 90).

181 Knjižnica danas posjeduje više od 30.000 knjiga. U prošlosti je služila kao samostanska knjižnica i knjižnica gimnazije koja je krajem 19. stoljeća djelovala u ovome samostanu za potrebe Provincije sv. Jeronima i otoka Krka. U novije vrijeme, da bi se knjižna građa zaštitila od vlage i drugih utjecaja, stvorio se prostor za muzej, knjižnica je izgubila svoj raspored i organizaciju te je smještena u suhom, ali za knjižničnu funkciju neadekvatnom (skladišnom) prostoru, čime je onemogućeno njezino korištenje (LOKMER – BEKAVAC-LOKMER 2006).

182 Istina je da je *editio princeps* ovoga autora tiskan 1471. godine, ali to nije knjiga koju posjeduje knjižnica franjevačkog samostana na Košljunu. U knjižnici košljunskog samostana je knjiga inkunabula istoga autora i istoga naslova *Silius Italicus, Punicorum libb. XVII.*, Parmae, [6. officina i.e. typ. operum Hieronymi 1480], 16. XI. 1481., 2°, rom., Sign. Ink. 17. Usp. BADALIĆ 1952, 187; SILIUS.

183 G. Cubich u popisu raritetne građe knjižnice franjevačkog samostana na Košljunu navodi i knjigu *M. Annei Lucani Cordubensis, Pharsalia*, Parma, 1481., i kaže da je dobro očuvana (CUBICH 1874 – 1875, 71) što je netočan podatak jer, prema popisima istraživača u 20. stoljeću, u toj se knjižnici nalazi inkunabula *Lucanus, M. Anneus, Pharsalis, Venetiis, Iuvenis Guerinus*, 14. IV. 1477., 2°, rom., sign.: Ink. 8. (BADALIĆ 1952, 141; JURIC – FRKIN 1991, 222; LUCANUS; BOZANIĆ – GALOVIĆ – ŽIC 2018, 115). Donato Fabianich donosi 1885. godine popis inkunabula ovoga samostana i navodi poimence 24 naslova, od kojih je najstariji *Confessionis Summula a reverendissimo in Christo padre fratre Antonio archiepiscopo Florentino edita, impendio Johannes de Colonia et Johannes Manthen de Gherretzem, Venetiis*, 1474. (FABIANICH 1864, 144-147). Prema Badalićevu popisu, ova knjižnica posjeduje 91 (naslov), a prema popisu Šime Jurića i Vatroslava Frkina 93 naslova, odnosno 99 primjeraka inkunabula, od kojih je najstarija *Hermes (Mercurius) Trismegistus, Liber de potestate et sapientia Dei, e graeco in latinum traductus a Marsilio Ficino*, Tarvisii, Greardus de Lisa, 18. XII. 1471., 8°, rom. Usp. BADALIĆ 1952,

gdje smo ponuđeni vinom s imanja koje pripada samostanskoj kući (gostinjcu) u Puntu. Bilo je to dobro vino, nešto slično crvenom vinu iz Voslauera.¹⁸⁵ Razgovor je skrenuo na sadašnji položaj Pape i na pamflet koji je ležao na stolu, *Le Pape et l'Empereur*.¹⁸⁶ Iako su se dobri oci franjevci gnušali Vittoria Emanuela¹⁸⁷ i još više Cavoura,¹⁸⁸ ipak nisu bili ultramontanisti.¹⁸⁹ Nije im se sviđjela 'novost' Marijina mjeseca, a po načinu na koji su to otklanjali kada sam aludirao na Bezgrješno začće, shvatio sam da pripadaju toj manjini - u Austriji velika manjina - koja je bila protiv proglašenja nove dogme.¹⁹⁰ Jedan od njih istaknuo je knjigu latinske poezije, *Amores Mariani*, koju je isusovac Melchior Guthwirth¹⁹¹ objavio 1690. godine u Linzu.¹⁹² Tu je knjigu nazvao jasnim odgovorom na neke od uobičajenih argumenata protiv neobične doktrine. Čitatelj ne

149; JURIĆ – FRKIN 1991, 222.

184 To je sigurno bila samostanska blagovaonica – refektorij.

185 Crno vino, portugizac ili njemu neka slična sorta koja je prenesena iz Portugala (VÖSLAUER), odnosno mješavina sorti portugisica i burgunca (*Catonia nobilis*) (BURGER 1837, 62-63), a vino je dobilo ime po vinogorju u okolici Bad Vöslau, poznatog termalnog lječilišta i kupališta te punionice europski poznate mineralne vode (Vörlauer Wasser) u Donjoj Austriji.

186 To je vrijeme političkih i vojnih operacija ujedinjenja Italije, gdje je Papinska Država ostala jedina prepreka ujedinjenju Italije i koja je izgubila dvije trećine svoga teritorija (Bitka kod Castelfidarda – Ancona). Papu, koji je zadržao suverenitet u Rimu i u pokrajini Lazio, podržavao je politički i vojno francuski car Napoleon III., što je izazivalo velike ne samo političke i vojne nego i duhovne napetosti u Italiji i Europi, odnosno pretvorilo se u sukob liberalnih i konzervativnih snaga (AUBERT 1987, 678-682).

187 Vittorio Emanuele II., sardinijski i talijanski kralj (1820. – 1878.), vladao je od 1849. godine. Kralj Italije od 1861. godine. Za njegove vladavine umješnom politikom predsjednika vlade grofa Cavoura ujedinjena je Italija, i to nakon ulaska talijanske vojske u Papinsku Državu (1860.) i uspostavom vlasti u Rimu (1870.). Nosio je naslov »otac domovine« – *Padre della Patria* (VIKTOR EMANUEL II.).

188 Cavour, Camillo Benso, grof, talijanski državnik (1810. – 1861.), pod utjecajem engleske i francuske ustavne monarhije razvio je ideju o ujedinjenju Italije na čelu s Pijemontom. Cavour je vještim diplomatsko-političkim i vojnim operacijama zemlje srednje i južne Italije doveo pod savojsku krunu. Godine 1861. proglasio je ujedinjeno Kraljevstvo Italije i postao njezinim prvim ministrom predsjednikom (CAVOUR).

189 Ultramontanizam (od srednjovj. lat.), naziv koji se upotrebljavao u prekoalpskim zemljama za papi vjeran katolicizam, kojem je sjedište u Rimu, "s one strane brda" (ultra montes). *Ultramontanisti*, pobornici papinske vlasti u pitanjima investiture u 15. i 16. stoljeću, nasuprot galikancima u Francuskoj i anglikancima u Engleskoj. Posebno značenje pojam dobiva među francuskim katolicima u 19. stoljeću koji zagovaraju nezabludivost pape i njegov primat nad biskupskim kolegijem i koncilom. Zastupali su ga tradicionalisti, ali i neki liberalni katolici (ULTRAMONTANIZAM).

190 Vrlo nelogičan zaključak jer je čašćenje Bezgrešnog začća B. D. Marije u tradiciji franjevačke marijanske teologije (Duns Scot, 13. stoljeće), što potvrđuje i činjenica da je pod vodstvom košljunskih franjevaca u 18. stoljeću djelovala Bratovština Bezgrešnog začća B. D. Marije koja je pred glavnim oltarom, koji je bio posvećen 1720. godine upravo Bezgrešnom začću B. D. Marije, imala i svoje grobnice (BRUSIĆ 1933, 282; VELNIĆ 1966, 89).

191 Melchior Guthwirth (1626. – 1705.), češki isusovac. Osim navedenoga djela, autor je i još ovih: *Sancti Wenceslai, martyris et patroni Bohemiae, virtutes*, Olmütz, 1651.; *De virtutibus XIV Caesarum Austriacorum*, Olmütz, 1651.; *Melchisedech panem et vinum offerens*, Pragae, 1669. (*Dictionnaire historique ou biographie universelle des hommes qui ...*, par F. – X. Feller, Tome dixième, Paris, 1833., 81.

192 Ovu knjigu posjeduje knjižnica franjevačkog samostana u Slavanskom Brodu (Slavonski Brod A - 16° - 36). Vidjeti u e-katalogu *Knjižnice Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*.

bi smio biti nezadovoljan upoznati se s ovom polemičkom raspravom u stihovima. Časni gvardijan mi je darovao ovu knjigu iz koje citiram ovaj dio:

Bijesno urlaju: 'U Adamu smo svi sagriješili, /
dakle ni Marija ne može biti čista od ljage'. /
Zakon je dan za sve jednako: ali je dobro rekao veliki Apostol: /
iznad svih, a ne jedna od svih, bila je Ona. /
Zašto neki izbjegavaju rabiti izraz *svaki*? /
Riječ *svaki* ne odnosi se na sve, niti svagdje. /
Svaki je čovjek lažac. Zar bi pak, jer je i sama Marija ljudsko biće, /
i ti smatrao da je ona lažljivica? /
Ovaj tvrdi izričaj ne podrhtava li ti na usnama iz strahopoštovanja?
/
Koliko je daleko *svaki* grijeh bio od naše Gospođe! /
Budući da je *svako tijelo iskvarelilo* zakone pravednosti, /
BOG je uništio svijet potopom osvete. /
Pa ipak, iako se kaže da su izginuli *svi*,
među njima je bio i nevini Noa. /
Rodio se pak svatko s pečatom Adamova grijeha, /
Bezgrješna je ona korablja koja u sebi nosi velikoga BOGA! ...¹⁹³

Te sam stihove pronašao detaljno pročitavši članak objavljen u *Observateur Catholique*,¹⁹⁴ kojem sam se divio, a koji je državna cenzura zabranila. To je bio uradak biskupa iz Bruggea¹⁹⁵ u obrani bule *Ineffabilis*.¹⁹⁶

.....
193 Latinski original glasi – Acriter occlamant: *in Adam peccavimus omnes*: / Ergo labe carens esse Maria nequit. / Omnibus est data lex: bene magnus Apostolus inquit. / Supra omnes, non ex omnibus ilia fuit. / Cur aliquos fallat, quod vox ibi ponitur, *omnis*? / Non omnes vox haec *omnis* ubique ligat. / *Omnis homo mendax*. An, homo quod & ipsa Maria, / Sic etiam mendax esset habenda tibi? / Nonne reformidat durum reverentia dictum? / A Domina longe quam dolus *omnis* erat! / *Quod caro justitiae leges corrupit omnis*, / Ultrici mundum perdidit imbre DEUS: / Et tamen hic *omnes* cum corrupisse feruntur, / Inter eos pura mente Noëmus erat. *Omnes corrupti vitio nascantur Adami*, / *Integra sit, magnam quae vehit arca DEUM*.

Kurzivom su istaknute riječi uzete iz Svetog pisma ili iz djela crkvenih pisaca (sv. Jeronim.). Preveli B. Monferra (Padova) i fra Lj. Maračić (OFMConv, Zagreb).

194 Katolički časopis koji je izlazio u Francuskoj između 1854. i 1864. godine.

195 Vjerojatno je to bio Jean-Baptist Malou, biskup Bruggea (1848. – 1864.) (DIOCESE OF BRUGGE).

196 *Ineffabilis Deus* je apostolska konstitucija kojom je papa Pio IX. 18. prosinca 1854. godine proglasio dogmu o Bezgrješnome začeću B. D. Marije (PRIJEVOD BULE).

Na putu iz Punta prema Treskavcu i Baški, kraj 19., odnosno početak 20. stoljeća (izvor: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?f=146&t=2492>)

Govoreći o glagoljici, braća franjevci potvrdili su da je riječ o temelju, srcu suvremenog jezika običnih ljudi. (Trebalo imati na umu da oni nemaju praktično poznavanje glagoljice i njezine upotrebe jer to je latinski samostan.)¹⁹⁷ Obojica smo primijetili očitu nelagodu s kojom su govorili o dopustivosti njezine upotrebe: baš kao što se sjećam, prije nekoliko godina, da smo čuli da Premonstratenzi¹⁹⁸ iz Strahova¹⁹⁹ ne odobravaju upotrebu češkog jezika u Týnskoj crkvi u Pragu.²⁰⁰

197 Istina je da je u ovome, kao i u gotovo svim franjevačkim samostanima (OFM i OFMConv), latinski bio bogoslužni jezik, ali franjevci su u ovome, kao i u samostanima na Kvarneru, sjevernoj Dalmaciji i dobrim dijelom u Istri, bili najvećim dijelom ljudi potekli i vjerski formirani u glagoljaškoj sredini, koji su živjeli u glagoljaškom okruženju te kojima su staroslavenski jezik i glagoljica dio vjerskog temelja, posebno ako su hrvatskoga podrijetla. O tome indirektno svjedoči Fabianich koji donosi podatak da je nakon prestanka frankopanske vlasti na Krku Kločev glagoljaš (*Glagolita Clozianus*) bio pohranjen u ovome samostanu prije nego što je dospio u vlasništvo grofa Cloza i u Ferdinandeum u Innsbrucku (FABIANICH 1864, 144-145), kao i brojne liturgijske knjige na staroslavenskome i glagoljici, među kojima se ističe nekoliko listova Misala iz 1483. i Brozićev brevijar iz 1562. godine, koji se danas čuvaju u samostanu na Košljunu, a koje su franjevci vjerojatno koristili u bogoslužju. O tome svjedoči i zapis glagoljicom na latinskoj inkunabuli *Fratar Kristofor z Veje godišćija 1627.* (JURIĆ – FRKIN 1991, 232). Dosta opsežan fond glagoljskih rukopisa koji se čuva u arhivu ovoga samostana (ŠTEFANIĆ 1960, 149-159) također govori tome u prilog. Svjedočenje košljunskih franjevaca izrečeno J. M. Nealeu da je *glagoljica u temelju, u srcu suvremenoga jezika obična puka* i danas vrijedi, posebno na čakavskome području sjevernoga Jadrana, i aktualna je poruka svima nama radi posvješćivanja svoje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti – našega kulturnoga i vjerskog identiteta.

198 Premonstratenzi (lat. *Praemonstratenses* ili *norbertinci*), katolički crkveni red što ga je 1121. osnovao sv. Norbert u mjestu Prémontré, Francuska, departman Aisne (PREMONSTRATENZI).

199 Premontrantski samostan u Pragu osnovan 1143. godine s bogatom knjižnicom svjetske važnosti.

200 Iz ove usporedbe može se naslutiti da J. M. Neale misli na primjenu šćaveta, tj. hrvatskoga narodnoga, govornoga

Oprostivši se s domaćinima otplovili smo do najbližeg dijela obale zaljeva i odande krenuli preko brda, četrdeset minuta hoda, u Krk. I dok smo prolazili uz crkvu sv. Marije,²⁰¹ ondje je mnoštvo vjernika velikim žarom molilo kronicu.²⁰²

Sljedećeg jutra krenuli smo pješice prema Baški (*Besca Nuova*), na jugoistočnu stranu otoka, s namjerom da se ukrcamo na parobrod koji dolazi s juga i nastavimo svoje putovanje do Senja (*Zengh*). Konj s našom opremom za kojeg je bio zadužen Josip Dundić (*Giuseppe Dundich*)²⁰³ nas je pratio. Naš je put najprije zaobišao zaljev Zoccolante²⁰⁴ – potom se počeo penjati – a na tom putu od sat i pol pratila nas je jaka kiša. U međuvremenu, daleka grmljavina počela je odzvanjati u planinama na hrvatskoj strani – oblaci su se skupljali i nebo se zacrnilo, a kad smo izišli na visoku okosnicu otoka,²⁰⁵ bili smo potpuno mokri. Ovdje, prilično iscrpljen i žedan, kleknuo sam napiti se vode iz lokve u stijeni, zatvorio sam oči, kao što se prirodno događa kad si blizu vode, kad sam osjetio kako se nešto kreće preko mojih usana. Pogledavši što je to, vidio sam čudovišnu crnu zmiju koja je nastavila svoj put do rascjepa u susjednoj stijeni. I zamislivši da njezina prisutnost nije poboljšala okus vode, prekinuo sam svoju namjeru. Silazak drugom stranom bio je iznimno lijep. Sam klanac s jasnom svijetlozelenom Suhom Ričinom – Velom Rikom (*Fiumera*) spuštao se dolje na obalu zaljeva Baške (*Besca Nuova*) nasuprot kojeg je otok Prvić (*Pervicchio*), a s desne strane divlji visovi Obzove (*Ponte Scoglia*).

.....
 jezika kojim su pisane neke crkvene knjige (navlastito *pištule i evanđelja*) u hrvatskim krajevima, a koji je čuo u čitanjima na misi u Dubašnici. Taj je jezik pomalo ulazio u kanon mise jer su hrvatskim glagoljašima bile strane glagoljske liturgijske knjige (navlastito Paštrićevi, Karamanovi i Sovićevi misali i brevijari) na jeziku koji je bio pod jakim utjecajem ukrajinskih unijata (BABIĆ 2000). Upotreba govornog jezika u dijelovima bogoslužja u hrvatskim krajevima ima mnogo dulju tradiciju nego što je upotreba češkoga jezika u bogoslužju, koja ima korijenje u tradiciji čeških predreformacijskih (husitskih) i reformacijskih pokreta koji su odbacivali mnogo toga što je bilo svojstveno Katoličkoj crkvi i njezinim dogmama te zagovarali upotrebu narodnog (češkog) jezika u bogoslužju. I u tome je razlog neprihvatanja te prakse redovnika iz samostana u Strahovu u Tynskoj crkvi (crkva B. D. Marije pred Tynom), koju su u 15. stoljeću neko vrijeme koristili husiti, što bi u neku ruku tada značilo povratak na tu praksu.

201 To je stara ranoromanička građevina s masivnim tornjem na ulazu i ostatak je kompleksa muškog benediktinskog samostana sv. Mihovila (OSTOJIĆ 1964, 178-180).

202 Zar nije bio svibanj, mjesec posvećen B. D. Mariji? I prošle godine kada sam u svibnju bio u Krku, posjetio sam tu crkvu posvećenu Majci Božjoj od Zdravlja s lijepim, čini mi se po stilskim odrednicama i fakturi radom riječke Michelazzije radionice, oltarom sa slikom B. D. Marije i ispunjenu vjericima koji su usrdno molili kronicu.

203 Na putovanju je J. M. Nealea pratio Josip Dundić, čovjek koji je – osim nekoliko drugih jezika – znao i engleski jer je nekoliko godina bio u službi britanskog veleposlanstva u Perziji (KOSTIĆ 2006, 95).

204 Tj. Puntarsku valu/dragu.

205 Može se pretpostaviti da su došli na prijevoju Treskavac (Triskavec, Treskavac = »Gromovnik«), srednji vrh Krka (443 m), između Vrbnika i Punta (LOVRIĆ 1997, 195).

Draga Bašćanska

Iako je dan bio sasvim lijep, u hrvatskom je području²⁰⁶ bilo još zloslutne grmljavine čije smo značenje bolje razumjeli prije večeri. Prošli smo Dragu Bašćansku (*Besca Valle*), sada s novom bijelom crkvom, s venecijanskim tornjem, kao i nekoliko kapela (*ermidas*) na cesti²⁰⁷ i za oko pet sati stigli u Bašku (*Besca Nuova*), selo s lukom na morskoj obali.²⁰⁸

Baška

Ulice i ceste naselja su tako uske da se dvojica jedva mogu mimoići. Tako su zapuštene da se čini kako je tu zatočen cjelokupni smrad prošlih stoljeća. Ipak, prizemlja prljavih kuća puna štetočina oplakuju čisti zeleni valovi krasne morske uvale. Parobrod se pojavio, ali naš konj nije stigao pa smo bili prisiljeni dopustiti da otplovi bez nas. Za pola sata pojavio se naš Josip Dundić s konjem i s poviješću svih doživljenih nesreća - kako je jedna životinja pala tri puta, kako su se remenja polomila i kako se naša prtljaga kotrljala po stijenama. Unajmili smo barku s četiri vesla i krenuli za Senj. Ali sada se digao vjetar i bio sam iznenađen kada sam vidio kako je brzo zahvatio Kvarnerić (*Quarnerulo*),²⁰⁹ čija je površina cijelo jutro izgledala poput stakla, i pretvorio ga u bijesno more. Zaobišli smo Puntu (Vela) Luku (*Ponte Luka*),²¹⁰ jugoistočni kraj otoka i onda, prvo šapćući, a zatim zloslutnim izgledom i izrazom lica te su nam na kraju mornari rekli da moramo odmah odustati i tada sam čuo riječ koja je strašilo svih jadranskih mornara - bura (*Bora*). Svaki djelić jedra bio je napet jer je more bilo vrlo visoko, veliki, zeleni valovi valjali su se za nama prijeteći da nas proždru, a kako brodić nije plovio niz vjetar, bilo je posebno opasno

206 Ovo se odnosi na Senj i Podgorje koji su tada, prema političkoj podjeli, bili u Kraljevini Hrvatskoj s Kraljevinom Slavonijom i Vojnom krajinom, dok je otok Krk bio u Markgrofoviji Istri, koja je bila sastavni dio Austrijskog primorja.

207 Godine 1778. je stara crkva sv. Elizabete i Pohođenja Marijina obnovljena i proširena. Uz tu crkvu su još kapele sv. Fabijana i Sebastijana, koju puk naziva kapela sv. Roka (1855. godine), i sv. Josipa (BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 395-397).

208 To je naselje na dnu Bašćanske vale nastalo spuštanjem stanovnika kaštela Baška, koji su 1380. godine razorili Mlečani. Tako je nastalo naselje Primorje ili Baška Nova, odnosno samo Baška. Najstariji dio toga naselja je Gorica. Baška je sjedište župe i seoskoga kaptola (BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 382-383).

209 Ovaj dio akvatorija oko Senja i Baške nije Kvarnerić i spada u Velebitski ili Podgorski kanal.

210 Može se pretpostaviti da su prošli Rt Dubna, potom Rt Rebica i prošli mimo ulaza u Velu Luku i nakon Rta (Punte) Sokol našli se na otvorenome moru Senjskih vrata.

Baška krajem 19. stoljeća (Zbirka Juraj Lokmer)

iskrcati se na Puntu (Vela) Luku.²¹¹ Nebo je bilo crno, munje su neprestano sijevale, a grmljavina je brujala i odjekivala od Krka do Prvića i od Prvića do Krka. Kad smo došli na četvrtinu milje od stijena, naši su se ljudi predali svojim molitvama – litanijama, ostavivši jedra našoj skrbi. Došli smo sasvim blizu velikoj crnoj točki na kojoj smo kroz oblak kiše mogli vidjeti pjenu koja se lomila i uzdizala u zrak. Nekoliko minuta činilo se da je gotovo neizbježna katastrofa, ali zahvaljujući Providnosti, jakost vjetera je na trenutak pala za dvije ili tri jedinice, a mi smo poput trkaćeg konja proletjeli oko rta na udaljenosti samo oko dvije dužine barke. Nakon svega ovoga naši su glasovi zvučali glupavo jer smo počeli razgovarati o različitim planovima daljnje plovidbe. Povratak u Bašku (*Besca Nuova*) bio je nemoguć jer je ovaj smjer plovidbe bio previše izložen vjetru, a more je bilo previše nemirno za veslanje. Neki su bili za plovidbu prema Cresu, drugi na Merag (*Smerzo*)²¹² ili Krušćicu (*Kruskizza*),²¹³ ali najbliža od tih

211 Može se pretpostaviti da je htio reći da su se htjeli iskrcati na Rt Sokol ili ući u Velu Luku.

212 J. M. Neale je netočno naveo naziv ove uvala i lučice na Cresu. Očito je da je ovdje riječ o uvali Merag ili na talijanskom, odnosno na creskom dijalektu *Smergo*, *Smargon*.

213 Krušćica je mala luka – uvala na otoku Cresu.

malih luka bila je na udaljenosti od 30 milja. Napokon, nakon što sam čuo sve strane, odlučio sam se za plovidbu u grad Krk. Ali, kada smo prošli ispod otočića Galuna (*Scoglio Gagli*)²¹⁴ - izgledao je tako divlje i tmurno u onoj divljoj noći - vjetar se ponovno pojačao i plovidba do grada Krka bila je nemoguća. Onda su mornari predložili da se sklonimo u Staru Bašku (*Besca Vecchia*),²¹⁵ gdje će nam, kako su rekli, svećenik dati smještaj. I uz velike napore smo oko devet sati ušli u ušće maloga potoka na kraju sela, mokri i iscrpljeni. Bilo je mračno, kretali smo se po stijenama i nakon pola sata pokucali na vrata male bijele kuće blizu crkve, koja je izgledala kao da je obješena o liticu. Svećenik je već otišao spavati, ali ipak nas je srdačno primio, čestitao nam što smo se spasili, ponudio nam sve što je imao - kruh i kavu i, sasvim izvan našeg očekivanja, krevet. Ali takvu prljavštinu, zamašćenost, množinu štetnika i svakakvih odvratnih stvari nisam nikada vidio.²¹⁶ To je tim više neoprostivo jer je naš domaćin vrlo ugledan i važan zemljoposjednik.²¹⁷ Rekao nam je da treba voditi prosnu procesiju dva i pol sata nakon ponoći te da je mislio da se vidimo kod doručka. Najsretniji smo bili što prije baciti se na krevet i neka bude ono što bi moglo biti. I jedva smo bili uznemireni teškim zvukom prvoga zvona, a zatim pjevanjem procesije koja je od sela krenula prema brdima. U sedam sati probudili smo se s mišlju da je pred nama sjajan dan. More je bilo mirno, a čamac je bio privezan pod liticom. Doručkovali smo i vrlo zahvalni oprostili se od našeg domaćina. Ugodno ploveći prošli smo uz Košljun (*Zoccolante*) i za dva sata stigli do Krka. U poslijepodnevnim satima stigao je parobrod iz Rijeke kojim smo otputovali za Veli Lošinj (*Lussingrande*) na otoku Osoru (*Ossero*).²¹⁸

214 G. Cubich ovaj otočić naziva *Gaglian* (CUBICH 1874, 90).

215 Staro ime ovoga naselja je Kraj, koje se prvi put spominje u 14. stoljeću. Današnje ime naselja prvi se put spominje u drugoj polovici 17. stoljeća. Tijekom povijesti taj je dio Krka pripadao opatiji sv. Lucije. Župna crkva sagrađena je 1847., a župske matice vode se od 1856. godine (BOLONIĆ – ŽIC-ROKOV 1977, 383-384, 397).

216 Ovo je u suglasnosti s onim što T. G. Jackson (1835. – 1924.), arhitekt, umjetnik, pisac, povjesničar i ugledni sveučilišni profesor, piše o Staroj Baški u svojoj knjizi *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford, 1887., Vol. III., str. 159-160, otprilike 30 godina kasnije, a što je preuzeo od G. Cubicha (CUBICH 1874, 83).

217 Ovo je uistinu proizvoljna i neumjesna tvrdnja ako se zna kakvi su krajolik i kvaliteta zemljišta u Staroj Baški i oko nje.

218 Osorski otok stari je naziv za otok Lošinj.

Brodčić u oluji, nepoznati autor, kraj 18./početak 19. stoljeća, ulje na kartonu
(privatno vlasništvo)

Kako čitati i razumjeti putopisne podatke J. M. Nealea

Da bismo razumjeli ovaj putopis i motive koji su vodili J. M. Nealea na ovom putovanju, treba imati na umu da je izabrao posjetiti otok Krk zadivljen njegovom posebnosti, o čemu je vjerojatno mogao doznati iz putopisa Alberta Fortisa koji je Dalmacijom proputovao od 1771. do 1773. godine i svoja zapažanja iznio u dvije knjige predstavivši Dalmaciju i Primorje europskoj publici (*Viaggio in Dalmazia*, Venecija, 1774.). U tim knjigama Fortis daje pomalo idealizirano život seljaka u zaleđu dalmatinske obale (*Morlaka*), ali raspravlja o mnogim zemljopisnim, gospodarskim i etničkim pitanjima, a samo kratko daje i osnovne podatke o glagoljici i ćirilici kao pismima kojim se služe ti Morlaci. Vjerojatno je J. M. Nealeu bilo poznato putovanje Alberta Fortisa s povjesničarom Johnom Symondsom i napuljskim botaničarom Domenicom Cirillom po Cresu i Lošinju (*Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venecija 1771.), a koje je sponzorirao bogati engleski mecena John Stuart earl od Butea (1713. – 1792.), političar i ministar

engleskoga kralja. Fortisove knjige naišle su na kritike prosvjetitelja i izazvale zgražanje nad Morlacima o kojima je Fortis pisao sa simpatijom i prikazao ih kao miroljubive, plemenite, poštene i gostoljubive. I knjiga Ivana Lovrića *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, coll'aggiunta della vita di Socivizza*, Venecija 1776., vjerojatno je bila dostupna J. M. Neale te je u njoj mogao dobiti detaljnije razrađeno ono što je Fortis u svojim knjigama opisao. Vjerojatno J. M. Neale nije bilo nepoznato djelo s opisima i ilustracijama naših krajeva što ih je krajem 18. stoljeća izradio Balthasar Haquet,²¹⁹ Jean Baptiste Joseph Breton,²²⁰ kao i djelo britanskoga novinara, nakladnika, prevoditelja i ilustratora Fredericka Shoberl²²¹ koji je 1821. godine, u sklopu velike biblioteke *Svijet u minijaturi*, objavio i knjigu u dva dijela *Ilirija i Dalmacija*,²²² a 1828. knjigu o običajima i nošnjama naroda Austrijskog Carstva.²²³ Čini se da je J. M. Neale dobro proučio i jedno od izdanja priručnika za putovanje u južnu Njemačku i Austriju, uključujući i hrvatske krajeve, koje je od 1837. godine u Londonu počeo objavljivati John Murray (III.), a koji su bili velik poticaj britanskim građanima za putovanja u opisane krajeve Europe.²²⁴ Kao uvaženi ekleziolog J. M. Neale je dobro poznao djelovanje i djela splitskog nadbiskupa i kasnije pokajnika Marka Antuna de Dominisa koji je kao katolički disident izvjestan broj godina proveo u Engleskoj kao dekan windsorski. Sam J. M. Neale u predgovoru ovoga putopisa govori da je upoznat s radovima nekih britanskih autora koji su putovali ovim krajevima, od kojih je samo *Sir G. Wilkinson* donio nešto opširniji podatak o bogoslužnom jeziku i pismu (glagoljici i ćirilici) u Dalmaciji.²²⁵

I tako se J. M. Neale s preporukama za austrijske državne i crkvene vlasti uputio na put po Dalmaciji.

219 HAQUET 1801-1805.

220 BRETON 1816.

221 BOASE 1885-1900, 52; KOSTIĆ 2006, 35.

222 SHOBERL 1821, 48-66, 105-146 (vol. I); 1-146 (vol. II).

223 SHOBERL 1828, 1-146.

224 John Murray (III.), britanski nakladnik i treći istoga imena na čelu obiteljske nakladne kuće osnovane 1768. godine u Londonu. Svoje upravljanje obiteljskom tvrtkom obilježio je brojnim izdanjima tada vrlo popularnih vodiča po različitim dijelovima svijeta (Europa, Azija, Afrika) *Murray's Handbooks for Travellers*. Među tim vodičima je i 15 izdanja njegova *A handbook for travellers in southern Germany*, čije je prvo izdanje objavio 1837. godine. Murray je objavio 1859. godine i Darwinovo djelo *On the Origin of Species (O podrijetlu vrsta)* (MURRAY 1920 (IV)); KOSTIĆ 2006, 253).

225 WILKINSON 1848, 31-34 (vol. I).

Lako je uočiti da se ovdje opisan dio putopisa J. M. Neale dijeli na dva naoko odvojena dijela: poučno izlaganje engleskim čitateljima o glagoljici, staroslavenskom i narodnome jeziku u bogoslužju, što je bio ideal reformacijskih nastojanja i praksa u Anglikanskoj crkvi i njezinim derivatskim denominacijama, i zapažanje o posebnostima, kulturnim i povijesnim spomenicima otoka Krka. Upravo je J. M. Neale taj koji sve svoje intelektualne i duhovne snage koristi za prijevode himni, duhovne literature na narodni, engleski jezik i zbog toga on nije samo zadivljen tim postignućem Crkve maloga hrvatskoga naroda, nego traži i istražuje genezu i povijest tog fenomena usprkos nastojanju Opće crkve, većinske Crkve latinskoga jezika, i vjetrometini povijesno-političkih okolnosti - od odnosa s tada moćnim Bizantom, preko politizacije u funkciji istočne politike Katoličke crkve do sredine 19. stoljeća kada, usprkos zabranama upotrebe narodnog jezika u bogoslužju (ščaveta), duboko ukorijenjena tradicija ne omogućuje napuštanje te prakse, ali uvijek je u potpunom zajedništvu i vjernosti Petrovu nasljedniku. To je fenomen koji je J. M. Neale pod nazivom *glagoljaški obred* htio uživo vidjeti i doživjeti na otoku Krku. To mu je čini se i pošlo za rukom usprkos nerazumijevanju mnogih okolnosti i posebnosti što nije kao klerik Anglikanske crkve i intelektualac daleko razvijenije sredine mogao u tako kratkome vremenu ni vidjeti, a još teže razumjeti. No ipak je dobro uočio neke važne činjenice, kao što je ona da je staroslavenski jezik duboko u temeljima narodnoga govornog jezika i da su uzroci povlačenja, nestajanja glagoljice, tj. bogoslužja na narodnome jeziku na području Istre i nekih sjevernojadranskih otoka ponajprije političke naravi, što je kasnijim povijesno-ekleziološkim i političko-ekonomskim studijama i potvrđeno. Njegovo znanje i poznavanje nastanka glagoljskog i ćiriličnog pisma, liturgije na staroslavenskom jeziku, djelovanja sv. Ćirila i Metoda na razini je tada njemu dostupne stručne literature, što također zadivljuje u nekim detaljima odlučnog razmišljanja i načina izlaganja prosječnom engleskom čitatelju. Stoga nije ni čudno što je iste godine (1861.) ovaj njegov putopis tiskao i American Theological Library Association i tako ovaj hrvatski ne samo vjerski, ekleziološki, nego kulturni i povijesni fenomen s političkim dimenzijama predstavio engleskoj i američkoj teološkoj, crkvenoj, kulturnoj i političkoj javnosti. Iako naše knjižnice, pa

ni Nacionalna i sveučilišna knjižnica, nemaju izdanje ovoga putopisa, sreća je što je ono digitalizirano u velikim europskim knjižnicama (British Library, London; Bayerische Staatsbibliothek, München; Österreichische Nationalbibliothek, Wien) i dostupno na više portala digitalizirane građe (Google Books, Internet Archive, Eromm Web Search, Eromm Classic, Hathi Trust Digital Library i dr.). Tako je ovo djelo sredine 19. stoljeća na raspolaganju onima koje to zanima ako im stožerna nacionalna knjižnično-informacijska ustanova stavi takvu informaciju na raspolaganje.

Treba uočiti da su upravo J. M. Neale i njegovi pratitelji prvi engleski, britanski i vjerojatno prvi poznati europski posjetitelji turisti na otoku Krku. Osim toga, ovim se putopisom pomiče u istu godinu i prvo pristajanje parobroda u Malinsku.²²⁶ Gledajući s aspekta turizma, danas sve zahtjevnije i kompleksnije grane gospodarske djelatnosti posebno važne za hrvatsko gospodarstvo, može se ustvrditi da je početak turizma na otoku Krku upravo u travnju ili svibnju 1860. godine te da je potaknut i povezan s povijesno-kulturnim i vjersko-crkvenim posebnostima i znamenitostima otoka, kao i njegovom kulturnom i vjerskom baštinom kao neodvojivim sastavnicama narodnog života. Tu je poseban naglasak stavljen na glagoljicu, staroslavenski i uopće narodni jezik u bogoslužju, što je indikativni pokazatelj za formiranje i današnje turističke ponude. Govoreći o smještaju u nekoj od krčkih ili možda jedinoj krčkoj gostionici daje zanimljiv podatak koji je važan za daljnji razvoj turizma, a koji će tek početkom 20. stoljeća poprimiti organiziraniji i suvremeniji oblik. U opisu otoka Krka ovoga britanskog putopisca treba zamijetiti njegovo oduševljenje netaknutom prirodom, idilom krajolika, osebujnošću biljnog i životinjskog svijeta, ali i surovošću brze izmjene meteoroloških uvjeta (bura, kiša) kao posebnosti koje pokazuju biblijsku dimenziju krčkih krajolika kojima je zadivljen.

Iako zagledan prvenstveno u ekleziološku dimenziju svoga putovanja, ovaj Anglikanac ukazuje na opće kulturne vrijednosti, na vrijednost povijesno-kulturne baštine, na spomenike materijalne, ali i nematerijalne, duhovne. To je i danas vrlo aktualno upozorenje ne samo za turističku valorizaciju, nego i za kvalitetniji život na otoku

226 Dosad je u literaturi bilo zabilježeno da je pristajanje parobroda u Malinskoj počelo 1866. godine, kada je parobrod na liniji Trst – Rijeka jednom tjednom ticao Malinsku (TURK – TURK-ŠARIĆ 2002, 366).

ravnomjernim i okolišu prilagođenim razvojem, posebno razvojem urbanizma, prometa i gospodarenja prostorom, te očuvanjem nacionalnoga kulturnog i vjerskog identiteta stanovnika otoka Krka. Bogatstvo kulturne baštine koje u nekoliko dana nije mogao u cijelosti upoznati danas je važan čimbenik bolje i veće kvalitete življenja i daljnjeg razvoja turizma. Šteta da ovaj učeni Englez nije doznao za posebno vrijednu donaciju (knjižnica, muzikalije i glazbala) učenoga Krčanina iz Beča Nikole Udine Algarottija gradu Krku.²²⁷ Nažalost, ta donacija, posebno knjižnica od oko 10.000 svezaka, danas nije dostupna svjetskoj javnosti,²²⁸ iako je manji broj glazbala i bibliofilskih izdanja izložen u zbirci sakralne umjetnosti u crkvi sv. Kvirina. I bogatstvo liturgijskih glagoljskih i latinskih bogoslužnih knjiga te napjeva bi – uz velebnu katedralu koja u sebi sažima vrijeme od kasne antike do današnjih dana i uz postojeću dragocjenu zbirku sakralne umjetnost u kapeli sv. Kvirina, kao i uz kvalitetnu postavu o povijesti roda knezova Krčkih, kasnije Frankapana, koji su tijekom sedam stoljeća bili kraljevnica hrvatskoga naroda i državnosti - trebao biti projekt nacionalne i europske važnosti zanimljiv svima u Hrvatskoj i svijetu, a koji bi svakako bio u funkciji kvalitetnijeg života na otoku, ali i u funkciji vjerskog i kulturnog turizma.²²⁹ A koliko bi tek značilo (barem jedne nedjelje u mjesecu) pribivati svetoj misi na staroslavenskome jeziku uz tradicijsko, pučko, glagoljaško pjevanje. To su biseri koje se ne smije izgubiti, ne smije se pustiti da ih prašina zaborava i vremena prekrije te da ih novi naraštaji ne upoznaju jer onda će i oni nestati u loncu globalizacije i postati puki statistički broj, bezličan i jedino administraciji zanimljiv.

J. M. Neale je ljubazan i pristojan Britanac, svećenik kojemu je draga katolička tradicija, duhovnost, ali prihvaća je s dozom kritičnosti, posebno s obzirom na “novosti” u katoličkoj teologiji (dogma o Bezgrješnom začecu Blažene Djevice Marije) ili na politiku i položaj papinstva u tadašnjoj Europi i europskoj politici (Papinska Država).

.....
227 Udina Algarotti (Krk, 1791. – Beč, 1838.), muzikolog, filolog, prevoditelj (KATALINIĆ – VELČIĆ – ŽGALJIĆ 2010; SPICIJARIĆ 2010).

228 Riječ je o elektroničkome katalogu s digitaliziranim primjercima rijetke građe, ali i mogućnosti korištenja te građe na poseban zahtjev u posebnom prostoru knjižnice kako bi se ostvarila i želja darovatelja da ta donacija bude na raspolaganju sugrađanima i svim ljudima koje to zanima.

229 Zar ne postoje i odgovarajući EU fondovi koji omogućuju financiranje takvih projekata?

Baška – senjska škura bura u Bašćanskoj vali (foto Juraj Lokmer, 2008.)

Nealeova slika otoka i ljudi toga vremena je idilična, ali na trenutke i strogo realistična, pomalo grubo tužna u usporedbi s mnogo razvijenijim europskim sredinama. Ona daje osnovne smjernice budućeg i potencijalno mogućeg razvoja tih krajeva. Te njegove opaske i konstatacije su i danas, uz korekcije nastale društvenim i povijesnim razvojem kasnijega vremena, realne te su dobar temelj planiranja gospodarstva i života općenito, budućnosti ovih krajeva. J. M. Neale naglašava posebnost ovog otoka koja se zasniva na ljepoti nedirnete prirode, na bogatstvu vjerske, crkvene, kulturne i povijesne baštine, posredno ukazuje na važnost komunikacija - prometnica. Stoga se ovaj putopis može smatrati jednim od najranijih prikaza turizma, odnosno mogućnosti turizma na otoku Krku.

Pouka je to koja i danas vrijedi, ne samo u politici nego i šire - od potrebe sveukupnoga vrednovanja i neprestanog preispitivanja vlastitoga geostrateško-geopolitičkog položaja, resursa, kulturne baštine

preko gospodarskih interesa, posebno u nekim granama privređivanja (turizam, gospodarenje i upravljanje ekološki očuvanim prostorom, morem i zalihama pitke vode i slično) do preispitivanja nacionalnih interesa i stalnoga oblikovanja suvremenog vlastitog nacionalnoga identiteta kao zaštite osobnosti pojedinca, naroda i države, posebno u sklopu novih asocijacija, u suvremenom političkom i gospodarskom zajedništvu, gdje kao država i narod trebamo osigurati ne samo povoljnu poziciju za život sadašnjih, nego i za svekolik razvoj i dobrobit budućih naraštaja.

LITERATURA

- ADAM, Robert, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=368> (10. 3. 2019.)
- ANGELICO, fra, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2732> (8. 3. 2019.)
- ARIJE, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3797> (9. 3. 2019.)
- ASSEMANI, Giuseppe Simone, *Kalendaria ecclesiae universae... ecclesiarum orientis et occidentis...*, Tomus quartus, Rome 1755.
- AUBERT, Roger, Rimsko pitanje, u: JEDIN, Hubert (ur.), *Velika povijest Crkve*, 6. svezak (Crkva između revolucije i restauracije), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1987.
- BABIĆ, Vanda, *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrovaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*, Ljubljana: Znastveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- BABIĆ, Vanda, Propovijedi Vicka Zmajevića, *Croatica et Slavica Iadertina* I (2005) 1: 207-228.
- BADALIĆ, Josip, *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- BADURINA, Anđelko, Krizmarij, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 1979., 355.
- BANERJEE, Jacqueline, The Cambridge Camden Society and the Ecclesiological Society, *The Victorian Web, literature, history & culture in*

the age of Victoria (2011), URL:

<http://www.victorianweb.org/religion/eccles.html> (19. 2. 2019.)

BAZILIJE I., *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6423> (10. 3. 2019.)

BERČIĆ, Ivan, *Chrestomathia linguae veteroslovenicae: caractere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis*. Edita A Presb. Joanne Berčić, Pragae: Leteris Filiorum Theophili Hasse, Prostat Jaderae, Apud fratres Battara et apud P. Abelić Bibliopolas, 1859.

BERNARD DU CLUNY, french monk, *Encyclopaedia Britannica*, URL:

<https://www.britannica.com/biography/Bernard-de-Cluny#ref143992> (19. 2. 2019.)

BEZIĆ, Jerko, Živi hrvatski jezik u glagoljaškom pjevanju Zadarske nadbiskupije, u: *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk 2. – 6. listopada 2002.)*, ur. Marija-Ana DÜRRIGL, Milan MIHALJEVIĆ, Franjo VELČIĆ, Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 2004., 717-726.

BOASE, George Clement, Shoberl, Frederic (DNBoo) , *Dictionary of National Biography*, 1885 - 1900, Volume 52, URL:

[https://en.wikisource.org/wiki/Shoberl,_Frederic_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Shoberl,_Frederic_(DNB00)) (25. 1. 2019.)

BOGDANOVA, T. A. – PAVSKY Gerasim Petrovich, Saint Petersburg Encyclopaedia, URL:

<http://www.encspb.ru/object/2804009693?lc=en> (6. 3. 2019.)

BOGOVIĆ, Mile, *Katolička crkva i Pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982.

BOGOVIĆ, Mile, Okolnosti pojave i razvoja glagoljice na hrvatskom području do 1248. godine, u: *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta* (Zagreb – Krk 2. – 6. listopada 2002.), ur. Marija-Ana DÜRRIGL, Milan MIHALJEVIĆ, Franjo VELČIĆ, Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 2004., 247-260.

BOGUMIL, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8408> (6. 3. 2019.)

BOLONIĆ, Mihovil, Seoski kaptoli u Krčkoj biskupiji, *Bogoslovska smotra* XXXVI (1966) 1: 122-145.

BOLONIĆ, Mihovil, Krčki seoski kaptol – pioniri i nosioci liturgijskog života, *Bogoslovska smotra* XXXVIII (1968) 2: 263-284.

BOLONIĆ, Mihovil, *Otok Krk kolijevka glagoljice*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1980.

BOLONIĆ, Mihovil – ŽIC-ROKOV, Ivan, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1977.

BOZANIĆ, Anton, *Dubašnica – povijesne mijene, drevna župa i iseljenici u New Yorku*, Malinska: Općina Malinska-Dubašnica (izvršni nakladnik Glosa d. o. o. Rijeka), 2014.

BOZANIĆ, Anton, *Naselja oko grada Krka – zapadni dio otoka, Vrh i Kornić*, Krk: Grad Krk (izvršni nakladnik Glosa d. o. o. Rijeka), 2018.

BOZANIĆ, Anton – GALOVIĆ, Tomislav – ŽIC, Igor, *Krčka kulturna baština*, Rijeka: Glosa, 2018.

BRADANOVIĆ, Marijan – BRAUT, Ivan, Frankapanska kapela krčke katedrale, *Krčki zbornik* 74 (2016): 33-54.

BRETON de La Martiniere, Jean Baptiste Joseph, *CERL Thesaurus*, URL: <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01469809> (25. 3. 2019.)

BRETON de La Martiniere, Jean Baptiste Joseph, *Illyrien und Dalmatien, oder Sitten, Gebräuche und Trachten der Illyrier und Dalmatier, und ihrer Nachbarn. Mit 36 Kupfern ... : Zweytes Bändchen / aus dem Französischen nach Hacquet, Fortis und Cassas verfasten Werken des Herrn Breton, übersetzt von Janus Pannonius, Pesth, 1816.*

BROZOVIĆ-RONČEVIĆ, Dunja, Romansko-hrvatski dodiri u toponimiji Istre i kvarnerskih otoka, *Folia onomastica Croatica* 7 (1998): 1-21.

BRUSIĆ, Vladislav, Crkva sv. Marije od Navještenja na Košljunu, *Bogoslavska smotra* XXI (1933) 4: 273-282.

BRUSIĆ, Vladislav, Barokne pregradnje u crkvi sv. Marije na Košljunu, *Bogoslavska smotra* XXII (1934) 2: 163-175.

BURGER, Johann, *Systematische Klassifikation und Beschreibung der in den österreichischen Weingärten vorkommenden Trubenarten mit dem charakteristischen Merkmalen Gattungen und Arten, ihren wissenschaftlichen und ortsüblichen Benennungen, und den besonderen Eigenschaften der Trauben und des aus ihnen gekelterten Weines*, Karl Gerold, Wien, 1837.

CARLYLE, Edward Irving, Symonds, John (1729-1807), *Dictionary of National Biography* 1885-1900, Vol. 55, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Symonds,_John_\(1729-1807\)_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Symonds,_John_(1729-1807)_(DNB00)) (20. 2. 2019.)

CAVOUR, Camillo Benso, grof, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11067> (5. 3. 2019.)

CRKVA BOSANSKA, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=12741> (6. 3. 2019.)

CRNČEVIĆ, Ante, Raspjevana tišina. O nastanku i mjestu posljednica u liturgiji, *Živo vrelo* XXXII (2015) 5: 2-6.

CHRONOLÓGIA biskupov, URL:

<http://www.biskupstvo-nitra.sk/chronologia-biskupov/> (6. 3. 2019.)

CUBICH, Giambattista, *Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia* / compilate dal Giambattista Cubich, Parte prima, Stabilimento tipografico Appolonio & Caprin, Trieste, 1874.

CUBICH, Giambattista, *Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia* / compilate dal Giambattista Cubich, Parte seconda, Stabilimento tipografico Appolonio & Caprin, Trieste, 1875.

ĆIRIL I METOD, sv., *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13585> (6. 3. 2019.)

ČETVEROPRUGI KRAVOSAS, *Zmije u Istri*, URL:

<https://www.istrapedia.hr/hrv/1775/zmije-u-istri/istra-a-z/> (20. 2. 2019.)

ĆOŠKOVIĆ, Pejo, Ivan Petar (Galcinja, Galzinja, Gocinić, Gočinić; Giovanni Pietro), *Hrvatski biografski leksikon* 4, ur. Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1998., 564-565.

ĆOŠKOVIĆ, Pejo, Karaman, Matej (Mate, Matheus, pogrješno Matija), *Hrvatski biografski leksikon* 7, ur. Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2009., 75-77.

DEMONJA, Damir, Elementi arhitekture franjevačkih crkava građenih do kraja 16. stoljeća u Istri i na otocima Kvarnerskog zaljeva, *Histria archaeologica* 46 (2016): 195-240.

DIOCESE OF BRUGGE, *Catholic-Hierarchy: Its Bishops and Dioceses, Current and Past*, URL:

<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmalou.html>
(26. 2. 2019.)

DOBROVSKÝ, Josef, *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15684> (6. 3. 2019.)

DRAGUTINAC, Mitar, Prokop Sazavski, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 1979., 488-489.

DUJMOVIĆ, Perica – GALOVIĆ, Tomislav, *Stoljeće i pol župne crkve sv. Apolinara u Bogovićima (1857 – 2007)*, Malinska: Župa sv. Apolinara b. m. – Dubašnica, Bogovići i Općina Malinska-Dubašnica, Malinska, 2007.

DUJMOVIĆ, Perica – GALOVIĆ, Tomislav, *Plovanska crkva svetoga Apolinara (150 godina dubašljanske župne crkve u Bogovićima)*, Malinska: Župa sv. Apolinara b. m. – Dubašnica, Bogovići i Općina Malinska-Dubašnica, Malinska, 2008.

FABIANICH, Donato, *Alcuni cenni sulle scienze e lettere deli secoli passati in Dalmazia*, Venezia: dalla Typografia di G. B. Merlo, 1843.

FABIANICH, Donato, *Storia dei Frati Minori, dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina, fino a giorni nostri*. Parte seconda, Vol. II., Zara: Tip. Fratelli Battara, 1864.

FARLATI, Daniele, *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana, Venetiis*: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV.

FERDINAND II., *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19260> (19. 2. 2019.)

FIORENTIN, Anna Maria, *Krk – splendidissima civitas Curictarum*, (III. dopunjeno, prvo hrvatsko izdanje), prijevod s talijanskoga Franjo Matejčić, Novi Vinodolski – Krk, Naklada Kvarner, Povijesno društvo otoka Krka (*Krčki zbornik*, sv. 44. Posebno izdanje, sv. 38), Grad Krk, 2001.

FUČAK, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.

GALOVIĆ, Tomislav, Inventar i stanje glagoljskih rukopisa u arhivu župe Sv. Apolinara mučenika – Dubašnica na otoku Krku, *Arhivski vjesnik* XLVI (2003): 209-220.

GALOVIĆ, Tomislav, *O Dubašnici i njezinim ljudima. Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, Rijeka: Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Izdavačka kuća Adamić, Rijeka – Povijesno društvo otoka Krka, Krk (*Krčki zbornik*, sv. 48., Posebno izdanje Povijesnog društva otoka Krka, sv. 42.), 2004.

GALOVIĆ, Tomislav, *O Dubašnici i njezinim ljudima. Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, knjiga II., Rijeka: Povijesno društvo otoka Krka (*Krčki zbornik*, sv. 73., Posebno izdanje Povijesnog društva otoka Krka, sv. 64), Općina Malinska-Dubašnica, Naklada Kvarner, 2019.

GLAGOLJICA, *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22160> (12. 3. 2019.)

GLAVIČIĆ, Miroslav, Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji, *Senjski zbornik* 41 (2014): 159-183.

GLEIG, George, (1911) *Encyclopædia Britannica*, Volume 12, URL:

https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Gleig,_George (10. 3. 2019.)

GOLUB, Ivan, *Ivan Paštrić – Ioannes Pastritius. Polihistor i teolog (1636. – 1708.)*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.

GOLUB, Ivan, *Biblia Slavica*, *Slovo* 39-40 / 1989-1990 (1990): 209-211.

GRGUR NINSKI, *Hrvatski biografski leksikon* 5, ur. Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2002., 192-194.

HACQUET, Balthazar, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24011> (25. 3. 2019.)

HACQUET, Balthazar, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, I-V, Leipzig, 1801. – 1805.

HERKUL, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25139> (12. 3. 2019.)

IMPASTARI, Marco Antonio, *L'isoletta di Casione. Descruzione illustrata*, Trieste: Tipografia G. Caprin, 1890.

IVANČIĆ, Stjepan M., *Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi sa priložima*. Sakupio i priobćio o. Stjepan nauč. Ivančić, svećenik istoga Reda. S dopustom crkvene i redovne vlasti. Zadar: Odlikovana Tiskarna E. Vitaliani, 1910.

JERONIM sv., *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29068> (12. 3. 2019.)

JURIĆ, Šime – FRKIN, Vatroslav, *Katalozi inkunabula crkvenih ustanova u Hrvatskoj*. IV. Zbirka inkunabula u knjižnicama Franjevačke provincije sv. Jeronima. Drugi dio, *Croatica Christiana periodica* XV (1991) 27: 182-261.

JURKOVIĆ, Miljenko, "Doppelkapelle" sv. Kvirina u Krku – biskupska palatinska kapela dvostruke funkcije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32 (1992): 223-235.

KATALINIĆ, Vjera – VELČIĆ, Franjo – ŽGALJIĆ, Josip, *Nikola Udina Algarotti*, Rijeka: Grad Krk – Glosa / Rijeka, Rijeka 2010.

KATARI, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30840> (6. 3. 2019.)

KATIČIĆ, Radoslav, Kašić, Bartol (Cassio, Cassius, Kassicch; Bartul, Bartolomeo, Bartholomaeus, Baro), *Hrvatski biografski leksikon 7*, ur. Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2009., 133-136.

KLAIĆ, Nada, Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u 10. i 11. stoljeću, *Slovo* 15-16 (1965): 225-281.

KLAIĆ, Nada, Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII (1073. – 1085.), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 28 (1986): 147-202.

KOPITAR, Jernej, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33071> (12. 3. 2019.)

KOSTIĆ, Veselin, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima – Rijeka and the Rijeka Region in Old English Travel Books*, Rijeka: Adamić, 2006.

KUHAR, Kristijan, Slavenski liturgijski izvori od IX. do XIII. stoljeća, *Diacovensia – teološki prilozi XXII* (2014) 3: 363-379.

KULJBAKIN, Stepan Mihajlović, *Охридская рукопись Апостола конца XII века. Български старини. Т. 3., София, 1907*, URL:
<https://archive.org/details/bulgarskistarini03bulguoft>;
<http://old.stsl.ru/manuscripts/fond-87-sobranie-v-i-grigorovicha/13>
(19. 2. 2019.)

LEONE, Marco – SEGNERI, Paolo, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 91/2018.

[http://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-segneri_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-segneri_(Dizionario-Biografico)/) (22. 2. 2019.)

LEVAKOVIĆ, Rafael, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36233>
(19. 2. 2019.)

LEVENTAL, Zdenko, *Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV. do početka XIX. veka*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989.

LOKMER, Juraj, Andrew Archibald Paton: Lika i Senj u putopisu iz 1849. godine, *Senjski zbornik* 45 (2018): 345-427.

LOKMER, Juraj – BEKAVAC-LOKMER, Fila, *Prijedlog uređenja knjižnice i obrade knjižne građe Franjevačkog samostana na Košljunu*, (rukopis), Rijeka, 2006.

LOVRIĆ, Andrija Željko, Arhaična pučka predaja u »cajkajšćini« brdskih sela na otoku Krku, *Čakavska rič* XXV (1997) 1-2: 167-199.

LUCANUS, M. Anneus, *Incunabula Short Title Catalogue*, URL:
<https://data.cerl.org/istc/il00296000> (28. 2. 2019.)

LUCCHESI, Giovanni, Sante Fosca e Maura, martiri, *Santi, Beati e testimoni*, URL:
<http://www.santiebeati.it/Detailed/40700.html> (22. 2. 2019.)

LULIĆ, Stanko, Opus columnarum katedrale sv. Marije u Krku, *Starohrvatska prosvjeta* / ser. III/ 32 (2005): 113-128.

MANZO, Antonella, Santa Fosca in Torcello and the Middle Byzantine Churches in Eastern Greece: Preliminary Comparison and Remarks on Common Features and Differences, *Athens Journal of History* II (2016) 1: 43-58.

MARIJINSKO EVANĐELJE, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=38937>;

MARTINOVIĆ, Niko, *Crna Gora, Biografski zapisi I., Tragom istorijskih mijena u Montenegrina* – digitalna biblioteka Crne Gore, URL:
http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/okt_oih_prvoglasnih_n_martinovic.htm (19. 2. 2019.)

MASLAĆ, Nikola, *Splitski sabor godine 925. i 928., Obnovljeni život XVII* (1936) 2: 70-78.

MIHANOVIĆEV ODLOMAK Apostola, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40666> (19. 2. 2019.)

MILČETIĆ, Ivan. 1911. *Hrvatska glagoľska bibliografija* (I. dio. Opisi rukopisâ, sa dva priloga i dodatkom). *Starine JAZU* 33: I-XIV + 1-505.

MISAL KNEZA NOVAKA, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41178> (13. 3. 2019.)

MOHOROVIĆIĆ, Andre, *Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku*“ *Rad JAZU* knjiga 360 (OLU - knjiga VI/360), 19-34 + XV tabela + I tlocrt.

MURRAY, John (III), *A handbook for travellers in southern Germany: being a guide to Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Styria, &c., the Bavarian and Austrian Alps, and the Danube from Ulm to the Black Sea; ... also Directions for Travellers; and Hints for Tours; with an Index Map*, London, Leipzig, Paris 1837.

MURRAY, John (IV), *John Murray III, 1808-1892, a brief memoir*, London, 1920., URL:
<https://archive.org/details/johnmurrayiii18000murruoft> (20. 12. 2018.)

MUŽINA, Juraj, „Kovači – dvi puneštre i jedan portal na crikvi Svetoga Antona u Dubašnici“, *Krčki zbornik* 70 (2014): 111-121.

NAZOR, Anica, *Lobkovicov psaltir: Senjski glagoljski rukopis iz 1359. godine*, Zagreb: Vjera Reiser / vlastita naklada, 2005.

NAZOR, Anica, O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494. – 1508.), *Senjski zbornik* 41 (2014): 211-243.

NEALE, John Mason, *Notes, ecclesiological and picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a visit to Montenegro*, London: J. T. Hayes, 1861., URL:

https://play.google.com/books/reader?id=ZXQBAAAAQAAJ&hl=hr&printsec=frontcover&source=gbs_atb&pg=GBS.PA1 (13. 3. 2019.)

OPHOD na dane moljenja, *Vjera i djela*, portal katoličkih teologa, URL: <http://www.vjeraidjela.com/ophod-na-dane-moljenja/> (20. 2. 2019.)

OSTOJIĆ, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. II: Benediktinci u Dalmaciji – Benedictini in Croatia et regionibus finitimis. Vol. II: Benedictini in Dalmatia*, Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1964.

OXFORD MOVEMENT, religion, *Encyclopaedia Britannica*, URL: <https://www.britannica.com/event/Oxford-movement> (19. 2. 2019)

PATARENI, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/trazi.aspx?t=patareni> (6. 3. 2019.)

PATON, Henry, Paton, Andrew Archibald, *Dictionary of National Biography, 1885. - 1900.*, Volume 44., URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Paton,_Andrew_Archibald_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Paton,_Andrew_Archibald_(DNB00)) (10. 3. 2019.)

PELOZA, Makso, Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti Senjske i krbavsko-modruške biskupije, *Senjski zbornik* 6 (1975): 219-259.

POCKOKE, Richard, *A Description of the East and some other Countries*, Vol. II., London, 1745.

POLONIJO, Mate, Prvi uzmak glagoljice u Krčkoj biskupiji, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955): 193-211.

PREMONSTRANTENZI, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50155> (8. 3. 2019.)

PRIJATELJ, Kruno – PRIJATELJ-PAVIČIĆ, Ivana, Minijature u Misalu kneza Novaka, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994): 71-83.

PRIJEVOD BULE “Ineffabilis Deus” Pija IX. od 8. XII. 1854., *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* XLIV (2004) 4: 76-90.

PRIMJERCI MISALA, *Digitalizirana baština*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, URL:
<http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=519> (19. 2. 2019.)

RABELAIS, François, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51351#top> (5. 3. 2019.)

RADIĆ, Nikola, *Kapela svetog Andrije u Dubašnici*, Kremenčić: Općina Malinska-Dubašnica i Katedra Čakavskog sabora Kornić (Biblioteka Kamik, br. 1), 2011.

RASTISLAV, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51891> (6. 3. 2019.)

REILLY, Catherine W., *Mid-Victorian poetry 1860 – 1879. An annotated Biobibliography*, London and New York: Mansell, 2000.

RUNJE, Petar, Izdavač i nakladnici glagoljskog Misala Pavla Modrušanina iz godine 1528., *Slovo – časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 41-43/1991-1993 (1993): 227-240.

RUNJE, Petar, Uz 450-godišnjicu Brozićeva Brevijara (1561.), *Senjski zbornik* 38 (2011): 5-12.

SAMOSTAN KRK, Samostan benediktinki Uznesenja Blažene Djevice Marije, *Benediktinska udruga*, URL:
<http://www.nard.hr/samostan-Krk.aspx> (2. 3. 2019.)

SANSKRT, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54473> (12. 3. 2019.)

SCHULTE, Johann Friedrich von, Ginzler, Joseph Augustin, *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 9, 1879., 179-180, URL:

https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Ginzler,_Josef_Augustin (6. 3. 2019.)

SEATONIAN PRIZE, *Revolvy*, URL:
<https://www.revolvy.com/page/Seatonian-Prize> (19. 2. 2019.)

SEDULIUS, 5th-cent. poet, Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies, *Cristian Classics Eternal Library* (2019), URL:

[http://www.ccel.org/ccel/wace/biodict.html?term=Sedulius,%205th cent.%20poet](http://www.ccel.org/ccel/wace/biodict.html?term=Sedulius,%205th%20cent.%20poet) (19. 2. 2019.)

SEGNARI, Paolo, Twelve sermons from the Quaeresimale of P. Paolo Segneri, Translated from the original Italian by James Ford ... With a preface relating to the author, London, 1857-60., URL:

<https://archive.org/details/12sermonsFromTheQuaeresimale/page/n4> (22. 2. 2019.)

SGAMBATI, Emanuels, Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću, *Slovo* 32-33 (1983): 103-122.

SHAHAN, Thomas, Bernard of Cluny, *The Catholic Encyclopedia*, vol. 2, New York, 1907. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/02501a.htm>. (19. 2. 2019.)

SILIUS, Italicus, *Incunabula Short Title Catalogue*, URL: <https://data.cerl.org/istc/is00506000> (28. 2. 2019.)

SHOBERL, Frederick, *The world in miniature, Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities characteristic of their inhabitants, and those of the adjacent countries; illustrated with thirty-two coloured engravings*, vol. I, London: R. Ackermann, 1821. URL: <https://archive.org/details/ahy8052.0001.001.umich.edu> (1. 12. 2018.)

SHOBERL, Frederick, *The world in miniature, Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities characteristic of their inhabitants, and those of the adjacent countries; illustrated with thirty-two coloured engravings*, vol. II, London: R. Ackermann, 1821., URL: http://kvk.bibliothek.kit.edu/view-title/index.php?katalog=ARCHIVE_ORG&url=http%3A%2F%2Farchive.org%2Fdetails%2Fahy8052.0002.001.umich.edu&signature=snRbSY0-ZRczZ0PXq1_pUGCz8DSyw4YF0eSvxkS1KEk&showCoverImg=1 (1. 12. 2018.)

SHOBERL, Frederick, *Austria containing a Description of the Manners, Customs, Character and Costumes of the People of that Empire*, Philadelphia, 1828., URL: <https://archive.org/stream/austriacontaini00shobgoog#page/n8/mode/2up> (1. 12. 2018.)

SPICIJARIĆ, Nina, Nikola Udina Algarotti (Krk, 1791. – Beč, 1838.): muzikolog, filolog, prevoditelj, *Rijeka XV* (2010) 1: 93-97.

SVATOPLUK, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58974> (6. 3. 2019.)

ŠANJEK, Franjo, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.

ŠANJEK, Franjo, Reimski evanđelistar ili Texte du sacre, *Hrvatska revija XV* (2005) 1: 31-32.

ŠIDAK, Jaroslav, Heretička "Crkva bosanska", *Slovo* 27 (1977): 149-184.

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav, Kločev glagoljaš i Luka Rinaldis, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955): 129-153.

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav, Nazivi glagoljskog pisma, *Slovo* 25-26 (1976): 17-76.

TANDARIĆ, Josip, Ivan Berčić, *Hrvatski biografski leksikon* 1, ur. Nikica Kolumbić, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983., 678-679.

TOMA ARHIĐAKON, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61655> (12. 3. 2019.)

TOMISLAV, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61717> (10. 3. 2019.)

TRIDENTSKI KONCIL, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=62251> (12. 3. 2019.)

TURČIĆ, Anton, *Dubašnica – sveta baština i duhovni zov. Crkve, samostani, kapele, groblja, svećenici, redovnici, redovnice*, Dubašnica: vlastita naklada, 1996.

TURK, Hrvoje – TURK-ŠARIĆ, Helena, *Pomorske veze i turistička valorizacija Malinske*, *Pomorski zbornik* 40 (2002[2003]): 361-386.

SEGNERI, Paolo, *Twelve sermons from the Quaeresimale of P. Paolo Segneri, Translated from the original Italian by James Ford ... With a preface relating to the author*, London, 1857-60., URL:

<https://archive.org/details/12sermonsFromTheQuaeresimale/page/n4> (22. 2. 2019.)

ULTRAMONTIZAM, *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63116> (26. 2. 2019.)

VELČIĆ, Franjo, *Krčka biskupija danas i u prošlosti – Dioecesis Veglensis*. Autor teksta: Franjo Velčić. Autor koncepta i fotografija: Petar Trinajstić, Krk: Biskupski ordinarijat Krk, 2002.

VELNIĆ, Teofil, *Košljun kod Punta na otoku Krku. Kulturno-povijesni prikaz*, Punat: Samostan Košljun, 1966.

VIALOVA, Svetlana Olegovna, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj knjižnici. Opis fragmenata*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ruska nacionalna biblioteka, Staroslavenski institut, 2000.

VIALOVA, Svetlana Olegovna, *Glagoljski spomenici u knjižnicama i arhivima Rusije*, *Slovo* 54-55 (2006): 171-194.

VIKTOR EMANUEL II, *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64617> (5. 3. 2019.)

VÖSLAUER, *MiMi wein*, URL:

<https://de.mimi.hu/wein/voslauer.html> (5. 3. 2019.)

VRANA, Josip, O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava, *Filologija* 4 (1963): 191-204.

WILKINSON, John Gardner, *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on Slavonic Nation. The History of Dalmatia and Ragusa. The Uskoks; &c, &c.*, vol. I, London, 1848., URL:

https://books.google.hr/books?id=UtJWAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (10. 3. 2019.)

Vol. II., London, 1848., URL:

<https://archive.org/stream/agv6187.0002.001.umich.edu/page/n7/mode/2up> (10. 3. 2019.)

WILKINSON, John Gardner, *Hrvatska enciklopedija*, URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66164> (10. 3. 2019.)

WINGFIELD, William Frederick, *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times down to its Final Fall*, London, 1859., URL:

<https://archive.org/details/atourindalmatia00winggoog> (10. 3. 2019.)

ZANOVIJET, *Proleksis enciklopedija*, URL:

<http://proleksis.lzmk.hr/58988/> (20. 3. 2019.)

ZMIJE Hrvatske, *Crna poljarica*, URL:

<http://www.zh.zadweb.biz.hr/pojedinacne/crna%20poljarica.htm>
(20. 2. 2019.)

ZOCCOLANTE, *Treccani*, URL:

<http://www.treccani.it/vocabolario/zoccolante/>
(26. 2. 2018.)

ZOGRAFSKO EVANĐELJE, *Hrvatska enciklopedija*, URL:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67373> (19. 2. 2019.)

ZUBČIĆ, Sanja, Makedonski predložak Kločeva glagoljaša, *Makedonski jezik LX* (2009): 103-116.

ŽIC-ROKOV, Ivan, Crkve posvećene Majci Božjoj od VI – XI. stoljeća na području Krčke biskupije, *Bogoslovska smotra XLI* (1971a) 4: 447-462.

ŽIC-ROKOV, Ivan, Kompleks katedrala – sv. Kvirin u Krku, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 360* (1971b) 6: 131-157.

ŽIC-ROKOV, Ivan, Romanička crkva Majke Božje od Zdravlja u Krku (Bivša opatijska crkva sv. Mihovila), *Bulletin Zavoda / Odjela VII za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 15/22* [1974] 1/3: 13-40.

Juraj LOKMER

John Mason Neale: Glagolitic, Glagolitic liturgy and the island of Krk in a travelogue from 1861

Summary

John Mason Neale, having arrived in Austria (Graz) from London in 1860, travelled down the eastern Adriatic coast in April and May, starting in Trieste and Aquileia and then onward to Kotar and beyond, to Montenegro. Travelling by boat, he visited Poreč and Pula, where he was particularly delighted by the amphitheatre, which served as the inspiration for his short novel (*The Daughters of Pola*, London, 1861). He continued his journey by sea to the island of Krk, where he stayed for several days to become more thoroughly acquainted with the “Glagolita rite” and take note of ecclesiastical circumstances. He then continued his voyage via Osor, i.e., Lošinj, to Zadar and then all the way to Montenegro. His travels resulted in a book entitled *Notes, Ecclesiological and Picturesque, on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria, with a Visit to Montenegro*, which he published in London in 1861. In one chapter contained in this work, J. M. Neale gave readers data on the emergence of the Glagolitic and Cyrillic scripts, the history of the use of Glagolitic and the Old Slavonic language in the liturgy of the Catholic Church not only among the Croats on the eastern Adriatic coast, but also beyond, using all then known sources and information. Wishing to learn about the use of a vernacular language in Catholic liturgy, he came to the island of Krk, where he attended a Sunday mass and listened to the liturgical readings in the vernacular language (*ščavet*). He described the place and meetings with the clergy, the monks (Franciscans) at Košljun and with the common people, and he provided data on the churches and other specific cultural and religious details about the island of Krk. He wanted to visit Senj, where the seat of the Glagolite bishops had always been, but he experienced an unpleasant voyage buffeted by bora winds, which

prevented him from reaching the town. His journey around the island ended in a shipwreck at Stara Baška, whence he went to Krk and then farther to Cres and Dalmatia by steamboat. His descriptions of Krk are extensive, at times more literary than factual, with many personal impressions and reflections on ecclesiastical circumstances in the mid-19th century. His descriptions provide invaluable data and testimony to the places and people, and they are not simply historical documentation, but rather an insight into the views and opinions of others, foreigners, on them. In this paper, the author provides a translation of Neale's overview of Glagolitic and his description of the island of Krk with commentary and the requisite explanations.

Key words: Glagolitic, Glagolitic liturgy, travelogue, island of Krk, John Mason Neale.